शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

महर्षिकात्यायनप्रणीतम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ।

पण्डितकुलपतिना

बि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

ई° १८९३

প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,

২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট্ কলিকাতা।

প্রিণ্টর শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়

৫৩ নং আমহার্ষ্ট ষ্ট্রীট্ কলিকাতা।

 एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि।

१	आशुबोध व्याकरणम्	
२	अष्टकम् पाणिनीयम्	
३	उणादिसूत्रम् सटीक	२
४	कविकल्पद्रुम (धातुपा:)	।०
५	कलापव्याकरणं वा कातन्त्र	२
६	धातुरूपादर्श:	१॥०
७	परिभाषेन्दुशेखर सटीक	१
८	मुग्धबोधव्याकरणम् सटीक	१॥०
९	वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरै:)	।०
१०	वैयाकरणभूषणसार	॥०
११	लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०
१२	लिङ्गानुशासनं सटीक	।०
१३	शब्दरूपादर्श:	॥०
१४	शब्दार्थरत्नम्	॥।०
१५	सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम्	१
१६	सारस्वतव्याकरणं सटीक उत्तरार्द्धं	२
१७	सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०
१८	ऋतुसंहार काव्य सटीक	।/
१९	काव्यसंग्रह मूलमात्र	५
२०	काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभाग:	३
२१	काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभाग:	२
२२	काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभाग:	२
२३	किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	१॥०
२४	कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	॥०
२५	कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	॥
२६	गीतगोविन्द काव्य सटीक	॥०
२७	चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	३
२८	नलोदय काव्य सटीक	।/
२९	नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५
३०	नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीक	२॥
३१	पुष्पबाणविलास काव्य सटीक	॥०
३२	विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥०
३३	भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित	२
३४	भामिनीविलासकाव्य सटीक	॥०
३५	भामिनीविलास संक्षिप्तटीकासह	।०
३६	चम्पूरामायणम् सटीक	१
३७	(चम्पूरामायणम्) भोजचम्पू	॥०
३८	शतकावलि:	॥०
३९	माधवचम्पूकाव्य	।०
४०	मेघदूत मल्लिनाथकृत टीकासहित	।/
४१	मेघदूत सटीक सुलभमूल्यकम्	/०
४२	रघुवंश काव्य सटीक	१॥०
४३	रघुवंश मूलमात्र ७,८,१२ सर्गा:	/०
४४	रामप्रशस्ति सटीक	/
४५	शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ)	२
४६	गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्ण	६
४७	कादम्बरी विस्तृतव्याख्यासहिता	३
४८	दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक	१
४९	द्वात्रिंशत्पुत्तलिकासिंहासन	१
५०	पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक	१
५१	बहुविवाहवाद	।०
५२	वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक	१
५३	वेतालपञ्चविंशति: (सरलगद्य)	॥०
५४	शङ्करविजय	१॥०
५५	भोजप्रबन्ध सरल गद्य	॥०
५६	हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत	२॥०
५७	हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य	१
५८	संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभाग:	/
५९	संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभाग:	।०
६०	संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभाग:	॥०
६१	संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभाग:	।०
६२	हितोपदेश सटीक	॥०
६३	अमरकोष	॥०
६४	वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान)	१००
६५	मेदिनीकोष	१
६६	शब्दस्तोममहानिधि:	८
६७	अनर्घराघवनाटक सटीक [मुरारि]	२
६८	अनर्घराघवनाटक मूलमात्र	१

१३६ मीमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२
१३७ मीमांसापरिभाषा ।०
१३८ शाण्डिल्यसूत्र सभाष्य ॥०
१३९ जैमिनीय (न्यायमालाविस्तरः) ६
१४० अर्थसंग्रह (लौगाक्षिमीमांसा) ।०
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥०
१४२ भाषापरिच्छेदः मुक्तावली ॥०
१४३ भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकरी १॥
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) ।०
१४६ उपमानचिन्तामणिः /
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥
१४९ तर्कामृत (जगदीशकृत) न्याय ।०
१५० तर्कसंग्रह इं अनुवादसहित ॥०
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक ३
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १
१५५ आथर्वणोपनिषद सभाष्य ३
१५६ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०
१५७ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य उपनिषद (सटीक सभाष्य) ३
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०
१५९ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १
१६० छान्दोग्य उपनिषद सटीक सभाष्य३
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर सभाष्य२
१६२ दैवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य२
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२
१६४ नृसिंहतापनी सभाष्य २
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७
१६६ मुक्तिकोपनिषत् /
१६७ शुक्लयजुर्वेदसंहिता सभाष्य ३
१६८ शुक्लयजुर्वेदस्य प्रातिशाख्य सभाष्य २
१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य ४
१७० अग्निपुराणम् २
१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक २
१७२ कल्किपुराणम् १
१७३ गरुड़पुराणम् २
१७४ सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डम् १
१७५ विष्णुपुराणम् सटीक ३
१७६ ब्रह्मवैवर्त्तपुराण सम्पूर्ण ४
१७७ मत्स्यपुराणम् २
१७८ मार्कण्डेयपुराणम् १॥०
१७९ लिङ्गपुराणम् २
१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक ४
१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक ३
१८२ चक्रदत्त (वैद्यक) १॥०
१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण ६
१८४ माधवनिदान सटीक १॥०
१८५ भावप्रकाश (वैद्यक) ५
१८६ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक) ॥०
१८७ रसेन्द्रचिन्तामणितथारसरत्नाकर६
१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक) १
१८९ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक) १०
१९० सुश्रुतसंहिता मूलमात्र (वैद्यक) ४
१९१ चिकित्सासारसंग्रह वङ्गसेनकृत ५
१९२ गणिताध्यायः भास्कराचार्य्यकृत १
१९३ गोलाध्यायः भास्कराचार्य्यकृत ॥०
१९४ वृहत्संहिता वा वाराहीसंहिता २
१९५ भावकुतूहल (ज्योतिष) ॥०
१९६ लीलावती भास्कराचार्य्यरचित ॥०
१९७ बीजगणित भास्कराचार्य्यरचित ॥०
१९८ सूर्य्यसिद्धान्त सटीक २

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे बि, ए, उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्यस्य सकाशात् लभ्यानि।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे स्रुतदानाम्बुपूरिते ।
भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायाद् गणाधिपः ॥ १ ॥
प्रणम्य परमात्मानं व्याख्यास्ये प्रातिशाख्यकम् ।
सरस्वतीं च जगतस्तमोनाशनदीपिकाम् ॥ २ ॥
जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः ।
प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥ ३ ॥

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः ॥ १ ॥

स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितलक्षणः । संस्कारो लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः । तयोः स्वरसंस्कारयोः छन्दसि विषये नियमोऽधिकृतो वेदितव्यः । प्रतिज्ञासूत्रमेतत् प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था ॥

लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् ॥ २ ॥

लोके विदिता लौकिकाः लौकिकानां शब्दानामर्थपूर्वकत्वात्प्रयोजनपूर्वकत्वादस्मिन् शास्त्रे नियमो न क्रियते कथं प्रयोजनपूर्वकत्वम् कथं प्रयोजनपूर्वकाणां शब्दानां नियमो न क्रियते यथाह देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति यस्य पुरुषस्य देवदत्तकर्तृका गोत्वजात्युपलक्षितशुक्लद्रव्यकर्मिका दण्डकरणिकाऽभ्याजनक्रियाऽभिप्रेता स एवैतद्वाक्यं ब्रवीति । न तत्सर्वः यतोऽर्थपूर्वकत्वं लौकिकानां शब्दानाम् अर्थपूर्वकत्वे

सत्यर्थाभावे नोच्चारणं लौकिकानां शब्दानां, छन्दसि पुनरहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतिचोदनात् अतः सदाकालं छान्दसानां शब्दानामभ्यासः श्रुत्या विधीयते पुरुषस्याभ्युदयार्थम् अतस्तद्विषय एव स्वरसंस्कारयोर्नियम आरभ्यते न लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् ॥

न समत्वात् ॥ ३ ॥

नकारः प्रतिषेधवाच्युभयत्र सम्बध्यते काकाक्षिवत् न चैतद् यद्वैदिकानां शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयहेतुः किं तर्हि लौकिकानामपि नियमोऽभ्युदयहेतुरेव कुतः समत्वात् तुल्यत्वाच्छब्दानां य एव वैदिकास्त एव लौकिकास्त एव तेषामर्था इति अतो यदुक्तं वैदिकानामेव स्वरसंस्करणमभ्युदयहेतुरित्येतन्न समत्वात् ॥

स्याद्वाम्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः ॥ ४ ॥

आम्नायो वेदस्तस्य धर्म आम्नायधर्मः आम्नायधर्मो विद्यते यस्य शब्दग्रामस्य स आम्नायधर्मी तस्य भाव आम्नायधर्मित्वम् तस्मादाम्नायधर्मित्वात् भवेद्वा छन्दसि शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयाय महते स्याच्छन्दसि नियमो महोदयः कतमत्तदाम्नायधर्मित्वं [illegible] आह आम्नायः क्रियार्थो यज्ञार्थश्च । तद्यथा ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम् मन्त्रस्तु कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्त्तव्यमिति नियमार्थं वचनम् मन्त्रस्तु यदि मनागपि स्वरतो वर्णतो वा हीनो भवति अथ कर्मासमृद्धिः न केवलं कर्मासमृद्धिः किन्तर्हि दुरिष्टहेतुः प्रत्यवायः स्यात् । उक्तं च मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दुष्प्रयुक्तमन्त्रविषयो

निन्दार्थवादः तथा स्वाध्यायविषयः फलार्थवादो भवति घृतकुल्यामधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहन्तीति न तु लौकिकशब्दविषयमिदं किञ्चिदुपलभ्यते अतः स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमो महोदय इति॥

यत्तन्न॥ ५॥

एवं स्वरसंस्कारौ छन्दसि विषये प्रतिज्ञातौ छन्दोविषये महोदयफलावित्यवधार्य, अधुना शब्दस्वरूपजिज्ञापयिषयेदमाह। यत् न ज्ञायते शब्दस्य कारणभूतं तद् वक्ष्याम इति सूत्रशेषः॥

वायुः खात्॥ ६॥

वायुः कारणभूतः शब्दस्य स च खादाकाशादुत्पद्यते॥

शब्दस्तत्॥ ७॥

शब्दस्तदात्मको वाय्वात्मक इत्यर्थः॥

सङ्घरोप॥ ८॥

यदि वाय्वात्मकः शब्दः वायोः सर्वगतत्वात् सदाकालं सर्वत्रोपलब्धिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। सङ्घरोपेति। सम्यक्करणैरुपहितो हृदि वायुर्वेणुशङ्खादिभिः शब्दीभवति॥

ससङ्घातादीन् वाक्॥ ९॥

यो वायुः सम्यक्करणैरुपहितो वेणुशङ्खादिभिः शब्दीभवति स एव सङ्घातादीन् प्राप्य वाग् भवति सङ्घातः पुरुषप्रयत्नः स आदौ येषां स्थानादीनां ते सङ्घातादयः तान् प्राप्य वाग्भवति वर्णो भवतीत्यर्थः॥

त्रीणि स्थानानि॥ १०॥

सङ्घातः पुरुषप्रयत्न इत्युक्तम्। अधुना सङ्घात आदिभूतो येषां स्थानादीनां तान्युच्यन्ते त्रीणि स्थानानि वायोर्भवन्ति उरःकण्ठशिरात्मकानि शरीरे॥

द्वे करणे॥ ११॥

संवृतविवृताख्ये वायोर्भवतः॥

शरीरात्॥ १२॥

ये एते करणे संवृतविवृताख्ये यानि च त्रीणि स्थानानि शरीराद्वायोर्निर्गच्छतस्तानि भवन्ति यानि पुनरुपरिष्टाद्वक्ष्यति स्थानकरणानि तानि मुखस्थानानि अत एवमाह शरीरादिति॥

शरीरम्॥ १३॥

एवमेतेन प्रकारेण शरीराद्वायुर्निर्गच्छन् कादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते॥

शारीरे॥ १४॥

किं शरीराद्वायुर्निर्गच्छन्मात्रादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते नेत्याह शरीरे शरीरैकदेशे मुखे प्राप्तो वायुस्ताल्वादिस्थानेषु निषक्तः करणेन विशेषव्यक्तिरूपेण वर्णत्वमापद्यते॥

तेषाꣳ समूहात् स उदयँस्त्रैकाल्यम्॥१५॥

तेषां स्थानकरणप्रयत्नानां सम्बन्धिनः समूहात् स उदयन् वायुरुद्गच्छन् त्रैकाल्यमभिधत्ते त्रयः कालाः समाहृताः त्रिकालम् त्रिकालमेव त्रैकाल्यं स्वार्थे ष्यञ्। त्रिकालसम्बद्धमर्थजातं भवद्भूतभविष्यत्सम्बद्धमर्थजातम्। वायुर्वर्णीभूतः पदवाक्यैरभिधत्ते त्रिकालसम्बद्धस्यार्थजातस्य वायुः शब्दरूपेण प्रकाशको भवतीत्यर्थः। वायोरियं विभूतिर्या त्रयी विद्येति॥

ओङ्कारः स्वाध्यायादौ ॥ १६ ॥

यत्तन्नेत्येवमादिना वायुः पदवाक्यरूपेण सर्वं प्रकाशय-तीत्युक्तम्। अधुना स्वाध्यायविधिरुच्यते ओङ्कारः स्वाध्यायादौ कर्त्तव्य इति सूत्रशेषः। तथा चाह मनुः ब्रह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्वदा। चरत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते इति ॥

ओङ्कारायकारौ ॥ १७ ॥

ओङ्कारोच्चारणं स्वाध्यायादौ प्रतिज्ञातमेव तत्तुल्यफलोऽथ-शब्दोऽपीति सूत्रार्थः। तथा चोक्तम्। ओङ्कारश्चाथकारश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलावुभौ ॥

ओङ्कारं वेदेषु ॥ १८ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण ओङ्कारायशब्दयोः स्वाध्यायादावविशेषेणोच्चारणमुक्ताऽनेन सूत्रेण व्यवस्था क्रियते ओङ्कारं वेदेषु प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

अथकारं भाष्येषु ॥ १९ ॥

भाष्येषु ग्रन्थेषु अथकारं प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

प्रयतः ॥ २० ॥

प्रयतः शुचिरुच्यते पादशौचाचमनादिना शुचिरधीयीतेत्यर्थः ॥

शुचौ ॥ २१ ॥

शुचौ विविक्तदेशेऽधीयीत। उक्तञ्च। द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः। स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥

इष्टम् ॥ २२ ॥

अभिरुचितमासनमासीनः ॥

ऋतुं प्राप्य ॥ २३ ॥

हेमन्तमृतुं प्राप्य रात्र्यास्तुर्थप्रहरेऽधीयीत ॥

योजनान्न परम् ॥ २४ ॥

अधीयानो योजनात् परमध्वानं न गच्छेत् ॥

भोजनं मधुरꣳ स्निग्धम् ॥ २५ ॥

मधुररसप्रायं घृतप्रायं चान्नं भुञ्जीत ॥

वर्णदोषविवेकार्थम् ॥ २६ ॥

अकारादयो वर्णाः तेषां दोषाः तेषां विवेचनाय नानाकरणाय तद्यथा त्रिमात्रिकस्य स्वरस्य द्विमात्रता द्विमात्रिकस्य मात्राकालता अनुनासिकस्य स्वरस्यैकदेशरक्तता यथा महाइन्द्रइति तथा व्यञ्जनानामनेकप्रकारा दोषाः सम्भवन्ति अयमपि वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति ॥

तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टयसमासाः शब्दमयम् ॥२७॥

यत्किञ्चिच्छब्दमयमुपलभ्यते त्रयीलक्षणं तत् तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टयसमासाः तिङ खलु आख्यातका भवन्ति पचति पठतीत्येवमादयः। कृतः कर्त्ता कारक इत्येवमादयः। तद्धिताः आग्नेयः सारस्वत इत्येवमादयः। चतुःप्रकाराः समासाः अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः। अव्ययीभावो यथा मम भूमि उपरिनाभि। ततपुरुषो यथा प्रजापतिः वृत्रहा। द्वन्द्वो यथा इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ। बहुव्रीहिर्यथा शुक्लबालः मत्तशुक्लवालः ॥

तां वाचमोङ्कारं पृच्छामः ॥ २८ ॥

तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टयसमासलक्षणां तामित्यं भूतां वाचम् ओङ्कारं पृच्छामः ओङ्कारो वाचः पुत्रः स पृष्टः सन् स्वाध्यायादावुच्चारणेन स्वां मातरमर्थतो ग्रन्थतश्च कथयिष्यति अतः स्वाध्यायादौ प्रणवः कार्य्यः। द्विकर्मा च पृच्छतिर्धातुः। अतो वाक्शब्दे ओङ्कारशब्दे च द्वितीया। माणवकं पन्थानं पृच्छतीति यथा॥

अथ शिक्षा विहिताः॥ २९॥

अथेत्ययं शब्दो विशेषाधिकारार्थः शिक्षाविहिताः स्थानकरणास्यप्रयत्नादयोऽभिधीयन्ते इत उत्तरमधिकारद्वयानुवृत्तिर्द्रष्टव्या। स्वरसंस्कारानुवृत्तिः शिक्षाविहितानुवृत्तिश्च॥

सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि॥ ३०॥

अधस्तादुक्तं समवस्थातादीन् प्राप्य वाक् तस्यास्त्रीणि स्थानानि। ननु कतमानि तानीत्युक्तम् इह तु शिक्षाप्रक्रमात्तत्पर्य्यायेणोच्यन्ते सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि। प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनक्रमेण उरःकण्ठभ्रूमध्यानि त्रीणि स्थानानि वायोर्भवन्ति॥

आयाममार्दवाभिघाताः॥ ३१॥

एवमेतेषु स्थानेषु वर्णेषूच्चार्य्यमाणेषु त्रयो विकाराः शरीरस्य पर्य्यायेण भवन्ति आयाममार्दवाभिघाताः आयामो नाम ऊर्ध्वगमनं शरीरस्य। मार्दवं नामाधोगमनं गात्राणाम् अभिघातस्तिर्य्यग्गमनं गात्राणाम्॥

उच्चनीचविशेषः॥ ३२॥

योऽयन्नामाभिघातः स्वरितः स उच्चनीचविशेषः उच्चनी-

चाभ्यामभिनिर्वर्त्यन्ते । एवं शरीरस्य प्रयत्नेन ये निवर्त्यन्ते तेषामुपरिष्टात् संज्ञां वक्ष्यति उच्चैरुदात्त इत्येवमादिना ॥

अथाद्याः समाम्नायाधिकाः प्राग्रिफितात् ॥ ३३ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः संज्ञाः समाम्नायाधिकाः वर्णसमाम्नायं वक्ष्यति अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्याम इति। तस्मादधिकाः प्राग्रिफितात् रिफितसंशब्दनात्प्राक् वक्ष्यति विसर्जनीयो रिफित इति तस्मात्प्राक् उपलक्षणार्थमेतत् परिभाषाप्यत्र भविष्यति तद्यथा ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतौ प्रतीयात् प्रथमग्रहणे वर्गमिति ॥

उपदिष्टा वर्णाः ॥ ३४ ॥

वर्णसमाम्नाये कथिता वर्णाः तद्यथा कितिखितिगितिघितिङिति कवर्गः अथवा ये पदेषूपदिष्टा वर्णास्त एव प्रत्येतव्याः अन्यद्वचनाद्भविष्यति तद्यथा इषे त्वा अत्र संहितायामपि न वर्णान्यत्वम् वचनात् संहितायां विकारा भविष्यन्ति तांस्तत्रैव वक्ष्यामः। अथवा पदेषु सङ्ख्योपदिष्टा वर्णाः कर्त्तव्याः तद्यथा इषे त्रिवर्णं पदम्। त्वा त्रिवर्णं पदम्। ऊर्जे पञ्चवर्णं पदम्। उक्तं च स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगार्थ एव च। मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे इति ॥

अन्त्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा ॥ ३५ ॥

अन्ते भवोऽन्त्यो वर्णःककारादिः अन्त्याद्वर्णात् पूर्वं उपधासंज्ञो भवति तद्यथा महान् इन्द्र इति अत्र नकारस्याकार उपधासंज्ञकः। संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थाया इति ॥

निर्देश इतिना ॥ ३६ ॥

वर्णानां निर्देश इतिना भवति तद्यथा कितिखितिगिति-घितिङिति कवर्ग इति ॥

कारेण च ॥ ३७ ॥

कारप्रत्ययेन च वर्णानां निर्देशो भवति तद्यथा यकार-वकारयोर्जास्त्ये पद इति ॥

अव्यवहितेन व्यञ्जनस्य ॥ ३८ ॥

अकारव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवति यथा ककारपकारयोः सकारमिति व्यञ्जनस्येति किम् अकार इकार उकार इति ॥

र एफेन च ॥ ३९ ॥

रः रेफस्य एफेन च निर्दिश्यते यथा रेफउं स्वरधाविति चशब्दादितिना च यथा यितिरितिलितिविति ॥

स्वरैरपि ॥ ४० ॥

स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति यथा नु चछयोः शम् तथयोः समिति ॥

नानुस्वारयमविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा-नीयाः ॥ ४१ ॥

वक्ष्यति अं इत्यनुस्वारः तथा कुं खुं गुं घुं इति यमाः तथा अः इति विसर्जनीयः। तथा ᳵक इति जिह्वामूलीयः। ᳵप इत्युपध्मानीयः एते न कारप्रत्ययेन निर्देष्टव्याः यथा अनुस्वारउं रोषसु मकार इति अनुस्वारस्य स्वशब्देनैव निर्देशः तथा अभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति यमस्य स्वशब्देनैवो-

पादानम्। तथा विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति। तथा जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ शाकटायन इति॥

दन्त्यस्य मूर्द्धन्यापत्तिर्नतिः॥ ४२॥

दन्त्यस्य मूर्द्धन्यभावो नतिरुच्यते तद्यथा परिसिञ्चन्ति परिषिञ्चन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनं स्विति चाननताविल्यादि॥

समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः॥४३॥

समानमेकं स्थानं करणमास्यप्रयत्नश्च यस्य स एवमुच्यते यो यस्य वर्णस्य समानस्थानः समानकरणः समानमुखप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो भवति। तद्यथा प्र अर्पयतु प्रार्पयतु तव अयम् तवायठ० सोमः स्रुचि इव स्रुचीव घृतम् अभि इन्धताम् अभीन्धतां मुखे अमु उज्जेषम् अनूज्जेषं वाजस्य अनु उज्जयताम् अनूज्जयताम् ऋकारऌकारयोरपि सवर्णदीर्घत्वमेव भवति यद्युदाहरणं छन्दसि लभ्यते सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति। सिठ० सवर्णे दीर्घमिति॥

सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्॥ ४४॥

वर्णसमाम्नायस्यादौ अष्टानां स्वराणां सिम् संज्ञा भवति अष्टाविति विभक्तिव्यत्ययेन षष्ठीबहुवचनं द्रष्टव्यं स्वराणामिति सामानाधिकरण्यात् यथा अआइईउऊऋॠ वर्णसमाम्नाये त्रिमात्रा अपि वक्ष्यन्ते इह सन्धौ तु तेषां ग्रहणं न सम्भवति प्रयोजनाभावात् त्रिमात्रान् हि स्वयमेव वक्ष्यति सर्वमग्नाऽइ३ लाजीं३ छाचीं३निति त्रिमात्राणि चेत्यादिना सवर्णदीर्घत्वं च सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनम् न च सवर्णदीर्घत्वमुक्तानां प्लुतानां च सम्भवति अतः प्लुता न गृह्यन्ते। संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सिठ० सवर्णे दीर्घमिति॥

सन्ध्यक्षरं परम् ॥ ४५ ॥

स्वराणामित्यनुवर्त्तते स्वराणां यत्परमन्त्यमक्षरं तत्सन्ध्यक्षरसंज्ञं भवति सन्ध्यक्षरमिति जातावेकवचनम् यथा पक्को यव इति सन्ध्यक्षराणि पराणीत्यर्थः तानि चत्वारि द्विमात्राणि गृह्यन्ते न प्लुतान्यपि प्रयोजनाभावात् प्रयोजनार्थं च संज्ञापरिभाषाः क्रियन्ते। अतो द्विमात्राण्येव गृह्यन्ते। न सर्वाणीति। वर्णसमाम्नाये तु सर्वेषां वर्णानां पाठो युक्तरूप एव तत्र हि एतावन्तो वर्णाः सम्भवन्तीत्येतदेव ख्याप्यते अतस्तत्र सर्वेषां पाठो युक्तरूप एवेत्यदोषः इह तु कार्य्यवन्त एवोपदिश्यन्ते। तद्यथा ए ऐ ओ औ संज्ञायाः प्रयोजनं सन्ध्यक्षरमयवायावमिति॥

अकण्ठ्यो भावी ॥ ४६ ॥

स्वराणामित्येव कण्ठ्यौ अकाराकारौ वर्जयित्वा स्वराणां भाविसंज्ञा भवति तद्यथा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ। संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति भाव्युपधस्यारिर्विसर्जनीय इति॥

व्यञ्जनं कादि ॥ ४७ ॥

ककारादि ऊष्मान्तं यद्वर्णजातं तद् व्यञ्जनसंज्ञं भवति क्षितिखितिगितिघितिङिति इत्यादि अं इत्यनुस्वार एतदन्तम् संज्ञाकरणे प्रयोजनं व्यञ्जनमर्द्धमात्रेत्यादि॥

अनन्तरठं० संयोगः ॥ ४८ ॥

अनन्तरमव्यवहितं व्यञ्जनं व्यञ्जनेन सह संयोगसंज्ञं भवति तद्यथा पक्कम् क्तितिक्तितिवित्ति अश्वः ग्मितिग्मितिवित्ति

संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्रेति ॥

स्पर्शेष्वेव सङ्ख्या ॥ ४९ ॥

ककारादयः पञ्चवर्गाः पञ्चवर्णाः समाम्नाये स्पर्शसंज्ञा उक्ताः तेषु वर्गेषु संख्या ज्ञातव्या वक्ष्यति असस्थाने मुदि द्वितीयठं॰ शौनकस्य पञ्चमे पञ्चममिति परिभाषासूत्रमेतत् ॥

द्वौ द्वौ प्रथमौ जित् ॥ ५० ॥

स्पर्शेष्वेव संख्येति परिभाषितमेव अतस्तस्याः परिभाषाया इहोपस्थानम् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्णौ वर्गे वर्गे जित्संज्ञौ यथा। क ख च छ ट ठ त थ प फ संज्ञाकरणे प्रयोजनम् लुङ् मुदि जित्पर इति ॥

ऊष्माणश्च हवर्जम् ॥ ५१ ॥

ऊष्माणश्च जित्संज्ञका भवन्ति। हकारं वर्जयित्वा तद्यथा शषसाः च शब्दात् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्गे वर्गे क ख च छ ट ठ त थ प फ एते त्रयोदशवर्णा जित्संज्ञा वेदितव्याः ॥

मुच्च ॥ ५२ ॥

मुत्संज्ञकाः शषसा भवन्ति च शब्दाज्जित्संज्ञकाश्च शषसेष्वेव मुत्संज्ञा यथा स्यादिति पृथग् योगकरणम्। संज्ञायाः प्रयोजनं लुङ्मुदि जित्पर इति ॥

धिशेषः ॥ ५३ ॥

कृतसंज्ञकेतरवचनः शेषशब्दः शेषो यो वर्णराशिः स धिसंज्ञो भवति तद्यथा वर्गाणामुत्तरास्त्रयो यरलवहकाराश्चेति विंशतिवर्णा धिसंज्ञा भवन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् रेफठं॰ स्वरधाविति ॥

द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः ॥ ५४ ॥

द्वितीयाः ख छ ठ थ फाश्चतुर्था घ झ ढ ध भाः एते दशवर्णाः सोष्मसंज्ञा भवन्ति इह यासां संज्ञानां शास्त्रे संव्यवहारो नोपलभ्यते पूर्वाचार्य्यसंज्ञास्ता वेदितव्याः शिष्यसंव्यवहारार्थाः शिष्या श्राभिः संव्यवहरेयुरिति पूर्वाचार्य्यसंज्ञानु· कथनमस्मिन् शास्त्रे मङ्गलार्थं च पूर्वाचार्य्यशास्त्रकीर्त्य परिणामार्थं वा यद्वा यथा एते वर्णा नित्या एवमेता अपि संज्ञा नित्या एव एवं च ज्ञात्वा सर्वशास्त्रेष्वेता एव संज्ञा उपलभ्यन्ते द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः तथा ककारादीनां स्पर्शसंज्ञा तथा यकारादीनामन्तस्थसंज्ञा श्राभिः संज्ञाभिर्व्यवहरतां धर्मो भवति यद्वा नैव संज्ञा किन्तर्हि वर्णस्वरूपमनेन सूत्रेण कथ्यते ऊष्मा वायुः ऊष्मणा सह वर्त्तन्त इति सोष्माणः अतिशयार्थं वचनं महाप्राणा इत्यर्थः। अत एवैषां संयोगपीडने वायुर्निर्गच्छति तन्निर्द्धारयेत्। यथा। दद्ध्ना दकारो धकारप्रकृतिर्यमः नकार इति संयोगः अत्र धकारप्रकृतित्वात् यमस्य पीडने ऊष्मा निष्क्रामति तं सन्धारयेत् तदात्मकत्वात्तस्य वर्णस्याचार्य्योऽपि यमस्य स्फोटने दोषं वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति, स्फोटनं च ककारवर्गे वा स्पर्शादिति ॥

अमात्रस्वरो ह्रस्वः ॥ ५५ ॥

अकारमात्रस्वरो ह्रस्वसंज्ञो भवति तद्यथा अ इ उ ऋ ऌ संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽध्यर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रेति ॥

मात्रा च ॥ ५६ ॥

मात्रा च यत्र श्रूयते तत्र अकारकालः मात्रस्वरः प्रत्येतव्यः ह्रस्वो मात्रेति पर्य्यायावित्यर्थः ॥

द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ५७ ॥

ह्रस्वात् द्विगुणकालो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति यथा आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ इति संज्ञाकरणे प्रयोजनं दीर्घादर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धेति ॥

प्लुतस्त्रिः ॥ ५८ ॥

ह्रस्वत्रिगुणकालः प्लुतसंज्ञो भवतीति यथा आ३ ई३ ऊ३ ॠ३ ॡ३ ए३ ऐ३ ओ३ औ३ संज्ञाकरणे प्रयोजनं प्लुतमितावित्यादि ॥

व्यञ्जनमर्द्धमात्रा ॥ ५९ ॥

कादीनां व्यञ्जनसंज्ञा कृता व्यञ्जनं कादीति अधुना तस्यार्द्धमात्राकालतोच्यते यथा प्राङ् प्रत्यङ् ङकारावर्द्धमात्रौ ॥

तदर्द्धमणु ॥ ६० ॥

अर्द्धमात्रार्द्धमणुसंज्ञं भवति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् मात्रार्द्धमात्राणुमात्रावर्णापत्तीनामिति ॥

परमाण्वर्द्धाणुमात्रा ॥ ६१ ॥

अर्द्धाणुमात्रा परमाणुसंज्ञं भवति ॥

स्थाने ॥ ६२ ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानशब्देनोच्यते यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्थाने इत्येवं तद्वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् ॥

ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतौ प्रतीयात् ॥ ६३ ॥

ह्रस्वस्य वर्णस्य ग्रहणे दीर्घप्लुतावपि वर्णौ गृहीतौ द्रष्टव्यौ परिभाषेयं स्थानाधिकारार्था ॥

प्रथमग्रहणे वर्गम् ॥ ६४ ॥

वर्गादौ प्रथमवर्णग्रहणे वर्गं जानीयात् परिभाषेयम् ॥

ऋ ᳵ कौ जिह्वामूले ॥ ६५ ॥

ऋॠऋ३ इति त्रयः जिह्वामूलीयः कवर्ग इत्येते नव वर्णा जिह्वामूलस्थानाः ॥

इचशेयास्तालौ ॥ ६६ ॥

इईई३ इति त्रयः चवर्गः शकार एकारो यकार इत्येते एकादशवर्णास्तालुस्थानाः ॥

षटौ मूर्द्धनि ॥ ६७ ॥

षकारटवर्ग इत्येते षड्वर्णा मूर्द्धन्या द्रष्टव्याः ॥

रो दन्तमूले ॥ ५८ ॥

रेफो दन्तमूलस्थानः प्रत्येतव्यः ॥

लृलसिता दन्ते ॥ ६९ ॥

लृॡलृ३ एते त्रयः लकारः सकारस्तवर्ग इत्येते दशवर्णा दन्त्याः ॥

उवोपोपध्मा ओष्ठे ॥ ७० ॥

उऊऊ३ एते त्रयः वकार ओकार उपध्मानीयः पवर्ग एते एकादशवर्णा ओष्ठ्याः ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे ॥ ७१ ॥

अकारो मात्रिको द्विमात्रिकस्त्रिमात्रिक इत्येते त्रयः हकारविसर्जनीयौ इत्येते पञ्चवर्णाः कण्ठ्याः प्रत्येतव्याः ॥

सवर्णवच्च ॥ ७२ ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे इति अकारस्य मात्रिकस्य द्विमा-

त्रिकस्य त्रिमात्रिकस्य च कण्ठस्थानता उक्ता यथा कण्ठ्या मध्येनेति समानकरणता त्रयाणामपि आस्यप्रयत्नस्तु भिद्यते कोऽसावास्यप्रयत्नो नाम संवृतता विवृतता च अस्पृष्टता स्पृष्टता च ईषत्स्पृष्टता अर्द्धस्पृष्टता च इत्यास्यप्रयत्नः तद्यथा संवृतास्यप्रयत्नः अकारः विवृतास्यप्रयत्ना इतरे स्वराः यथा अस्पृष्टास्यप्रयत्नाः स्वराः स्पृष्टास्यप्रयत्नाः स्पर्शाः तथा ईषत्स्पृष्टास्यप्रयत्ना अन्तस्थाः अर्द्धस्पृष्टास्यप्रयत्ना ऊष्माणः अनुस्वारस्य त्वयमास्यप्रयत्नः शिक्षाविद्भिरुक्त इह गृह्यते अतोऽकारस्य मात्रिकस्य संवृतास्यप्रयत्नस्य इतरयोश्च विवृतास्यप्रयत्नयोर्द्विमात्रिकत्रिमात्रिकयोः सह सावर्ण्यं तुल्यं न सम्भवतीति तदर्थमिदमारभ्यते सवर्णवच्च कार्य्यं भवति सवर्णदीर्घत्वं भवतीत्यर्थः तद्यथा सोमऽ आभूयो भर, मात्वा अग्निः मात्वाग्निर्ध्वनयीत् एवमन्यत्रापि सवर्णवत्कार्य्यं द्रष्टव्यम् ॥

ऐकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा ताल्वोष्ठयोरुत्तरा ॥ ७३ ॥

ऐकारस्य औकारस्य च कण्ठ्या पूर्वामात्रा अकारमात्रा उभयोरपि पूर्वा उत्तरा प्रथमस्य तालुस्थाना उत्तरा पूर्व एकार इत्यर्थः । तद्यथा अए ऐ इति द्वितीयस्योत्तरा ओष्ठस्थाना द्वितीयस्योत्तरा ओकार इत्यर्थः तद्यथा अओ औ इति । अत्र केचिदाहुः अकारस्यार्द्धमात्रा एकारस्याध्यर्द्धा ऐकारे अकारस्यार्द्धमात्रा ओकारस्याध्यर्द्धा औकारे इति तथा चोक्तम् अर्द्धमात्रा तु कण्ठस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् इति । अनेनैव क्रमेण एकारौकारौ व्याख्यातौ ॥

यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके ॥ ७४ ॥

चत्वारो यमाः अनुस्वारनासिक्यौ चेति षड्वर्णा नासिकास्थाना इति ॥

मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकः ॥ ७५ ॥

मुखसहितया नासिकया क्रियते इति मुखनासिकाकरणः मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति जातावेकवचनं स्वराणामयं वैकल्पिको धर्मः अन्तस्थानां रेफवर्जितानां च वाचनिकस्त्वायं धर्मः तद्यथा अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः यथा महाँ२।ऽइन्द्रः उन्नयामि स्वाँ२॥ऽअहम् ये वा वनस्पतीँ१॥रनु अग्ने क्रत्वा क्रतूँ १। रनु अन्तस्थासु भवति वक्ष्यति अन्तस्थामन्तस्थास्वनुनासिकां परसस्थानाम् सँय्यौमि सँव्वपामि तँल्लोकम्पुण्यं प्रक्षेषमिति इत उत्तरं करणाधिकारो भविष्यति ॥

दन्त्या जिह्वाग्रकरणाः ॥ ७६ ॥

दन्त्या जिह्वाग्रेण क्रियन्ते तद्यथा तथेति ॥

रश्च ॥ ७७ ॥

रेफश्च जिह्वाग्रेण क्रियते अन्यस्थानोऽपि ॥

मूर्द्धन्याः प्रतिवेष्ट्याग्रम् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्याः षकारटवर्गौ एतौ प्रतिवेष्ट्य जिह्वाग्रेण क्रियन्ते।

तालुस्थाना मध्येन ॥ ७९ ॥

तालुस्थाना इचयशा एते जिह्वामध्येन क्रियन्ते ॥

समानस्थानकरणा नासिक्यौष्ठ्याः ॥ ८० ॥

हुँकारो नासिक्यः स च नासिकास्थानः उवौ पोपध्मा ओष्ठ इत्योष्ठस्थानाः एतेषां यदेव स्थानं तदेवकरणम् ॥

वो दन्ताग्रैः ॥ ८१ ॥

वकारस्तु ओष्ठयोऽपि दन्ताग्रैः क्रियते॥

नासिकामूलेन यमाः॥ ८२॥

यमाश्चत्वारो नासिकामूलेन क्रियन्ते यथा यज्ञः याँश्च रुक्म इति॥

जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेन॥ ८३॥

जिह्वामूलस्थाना अनुस्वारश्च हनुमूलेन क्रियते यथा ऋक्सामयोः अᳫं शुना ते अᳫं शुः॥

कण्ठ्या मध्येन॥ ८४॥

कण्ठ्या वर्णा मध्येन हन्वोरेव क्रियन्ते यथा अह इति॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया अचञौ॥८५॥

एवं तावदधस्तनेन वर्णानां स्थानानि करणानि चोक्तानि आस्यप्रयत्नस्तु शिक्षान्तराद् गृह्यते सवर्णसंज्ञाङ्गभूतत्वात् अधुना पदान्तीयवर्णनिरूपणायाह प्रथमोत्तमाः पदान्तीया भवन्ति चकारञकारौ वर्जयित्वा प्रथमा यथा प्राक् अपाक् विराट् सम्राट् यत् तत् त्रिष्टुप् अनुष्टुप् उत्तमा यथा प्राङ् प्रत्यङ् वीन् समुद्रान् तं यज्ञम्॥

विसर्जनीयः॥ ८६॥

विसर्जनीयः पदान्तीयो भवति यथा अग्निः घर्मः॥

स्वराश्च ऌकारवर्जम्॥ ८७॥

स्वराश्च पदान्तीया भवन्ति ऌकारं वर्जयित्वा यथा द्यौष्याय नीष्याय अश्विना मित्रावरुणा शुचि इन्द्राग्नी मधु अन् ह्रषग्वसू चमू इ विरूपे पृथिव्यै भूम्यै इन्द्रो अश्विनौ, एतानि स्वरान्तान्युदाहरणानि॥

णकारर्काराववग्रहे ॥ ८८ ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया इत्यनेन णकारः पदान्तीयः प्राप्तः स्वरांश्च लृकारवर्जमित्यनेन ऋकारश्च पदान्तीयः प्राप्तः अतस्तावुभौ पदान्तीयावापद्येते अवग्रह एव स्थाप्येते यथा पूषण्वान् वृषण्वस्तू पितृसदनाः पितृसदनम् ॥

अनुनासिकाश्चोत्तमाः ॥ ८९ ॥

वर्गोत्तमाः ङञणनमा अनुनासिका भवन्ति । चकारात् स्वस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः । वर्णस्वरूपज्ञापनार्थमिदम् । संज्ञार्थमित्यपरे ॥

स्पर्शान्तस्य स्थानकरणविमोक्षः ॥ ९० ॥

स्पर्शान्तस्य पदस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्त्तव्यः अन्येन प्रयत्नेनान्यत्पदमारब्धव्यम् अन्यथा पदादेर्द्वित्त्वं भवति तद्यथा तत् नः, तन्नो मित्रो वरुणः, सं यौमि, सँय्यौमीदमग्ने: ॥

अवसाने च ॥ ९१ ॥

समाप्तौ च अर्द्धर्चादौ स्वरान्तानामपि पदानां स्थानकरणविमोक्षः कर्त्तव्यः यथा संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् शुक्रन्दुदुह्रेऽअह्रयः ॥

प्रगृह्यम् ॥ ९२ ॥

प्रगृह्यमित्ययमधिकारः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः प्रगृह्यमिति तद्वेदितव्यम् प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रगृह्यं स्वरे इत्यादि ॥

एकारैकारौकारा द्विवचनान्ताः ॥ ९३ ॥

एकार ईकार ऊकार एते द्विवचनप्रतिपादकाः सन्तः

न्तर्य्यं चेह देशकृतमर्थकृतं च गृह्यते। देशकृतं पुरस्तादुपरि-ष्टाद्वा षष्ठ्यन्तं पदमामन्त्रितस्य। अर्थकृतमेकार्थीभावः। एत-दुक्तं भवति। यदि तत् षष्ठ्यन्तमामन्त्रितस्य विशेषणं भवति। अथैकपदवत् स्वरो भवति। एतदुक्तं भवति यदि षष्ठ्यन्तं वाक्यादौ पादादौ वा न भवति पदपूर्वं भवति अथ तदप्यनु-दात्तं भवति। अतोऽन्यथात्वे आद्युदात्तं भवति। यथा (६अ० २७क०)। अपान्नपात्। देवीरापोऽअपान्नपात्। ऊर्जो नपात् यथा। (२१अ० ६१क०) ऊर्जो नपाद-श्वीत। (३७अ० १८क०) विश्वासां भुवां पते, (३४अ० ५६क०) उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते। अनन्तरेति किम्। (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणस्पते त्वमस्येत्यत्र एकपदवदिति च वदिति "व्युपदेशा-दन्यथाद्युदात्तत्वं षष्ठ्या भवति यथा। (१२अ० १०८क०) ऊर्जो नपाज्जातवेद इत्यत्र ऊर्जशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य तेनानन्तरा षष्ठ्ये-कपदवदित्यनेन सूत्रेणामन्त्रितस्यानन्तरा षष्ठ्येकपदवत् स्वरं लभते इत्येतदुक्तं भवति॥ अधुनाऽऽमन्त्रितेन सह षष्ठ्या यत्रै-कार्थीभावो न भवति तत्प्रत्युदाहरणभूतं सूत्रं शिष्यभ्रान्ति-व्युदासार्थं स्वयमेव सूत्रकारः पठति॥

न पृथिवि देवयजन्योषध्या देव भूरेः पवि-त्रपते पवित्रपूतस्यापान्नपान्नृपान्नृपते सोमाग्नेः सोमेन्द्रस्य सोमसुवीर्य्यस्य सोम विश्वेषां देवा-नां प्रजापते यस्य यस्य देवाग्ने तवाग्ने त्वाज-स्याग्ने वरुणस्यापोऽअस्माकम् ॥ १९ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्याः, देव भूरेः। पवित्रपते पवि-त्रपूतस्य अपां नपात्। नृणां नृपते। सोमाग्नेः। सोमेन्द्रस्य।

सोम सुवीर्य्यस्य, सोम विश्वेषां देवानाम्। प्रजापते यस्य, यस्य देव। अग्ने तव। अग्ने वाजस्य। अग्ने वरुणस्य। आपोऽस्माकम्। एतेषामामन्त्रितानां याऽनन्तरा षष्ठी साऽनेकार्थीभावान्नैकपदवत् स्वरं लभते। यथा (१अ० २५क०) पृथिवि देवयजनी। पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते। देव भूरेर्यथा। (८अ० ६क०) वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेः। पवित्रपते पवित्रपूतस्य यथा। (४अ० ४क०) तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य। अपान्नपाद्यथा। (८अ० २४क०) अपान्नपान्नाप्तिरश्च्वनमुर्य्यम्। नृणान्नृपते यथा। (११अ० २७क०) त्वन्नृणान्नृपते जायसे शुचिः, सोमाग्नेर्यथा। (८अ० ५०क०) तुभ्यक् त्वं देव सोमाग्नेः। सोमेन्द्रस्य यथा। (८अ० ५०क०) तुभ्यो त्वं देव सोमेन्द्रस्य। सोम सुवीर्य्यस्य यथा। (७अ० १४क०) अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्य्यस्य। सोम विश्वेषां देवानां यथा। (८अ० ५०क०) अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानाम्॥ प्रजापते यस्य यथा। (१८अ० ४८क०) स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य। यस्य यथा, (७अ० ७क०) यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्। अग्ने तव यथा। (१२अ० १०६क०) अग्ने तव श्रवो वयः। अग्ने वाजस्य यथा। (१५अ० ३५क०) अग्ने वाजस्य गोमतः। अग्ने वरुणस्य यथा। (२१अ० ३क०) त्वन्नोऽअग्ने वरुणस्य विद्वान्। आपोऽस्माकं यथा। (४अ० १२क०) आपोऽस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः। एवमादीन्यन्यान्यपि प्रत्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि, यथा। (१२अ० ८६क०) यस्यौषधीः प्रसर्पथ॥

सुमङ्गल सत्यराजन्विकिरिद्र विलोहित दरिद्र नीललोहित श्रेयस्कर भूयस्कराम्बेऽम्बि-

केऽम्बालिके शरव्ये ब्रह्म सꣳशिते मरुतो-ऽश्विना यव्ये गव्ये द्यावापृथिवीऽउरो-ऽग्नाऽ३इ पत्नीवँल्लाजीँ३ञ्छाचीँ३न्मीढुष्टम शिवतम सहस्राक्ष शतेषुधे वसुपते वसुदावन् ॥ २० ॥

सुमङ्गल सत्यराजन्। विकिरिद्र विलोहित। दरिद्र नीललोहित, श्रेयस्कर, भूयस्कर। अम्बेऽम्बिकेऽम्बालिके। शरव्ये ब्रह्म सꣳशिते। मरुतोऽश्विना। यव्ये गव्ये। द्यावापृथिवीऽउरो। अग्ना ३इ पत्नीवन्। लाजी३न्। शाची-३न्। मीढुष्टम शिवतम। सहस्राक्ष शतेषुधे, वसुपते वसुदा-वन्। एतान्यामन्त्रितानि, नानुदात्तानि भवन्ति। पदपूर्व-मित्यस्यापवादः। सुमङ्गल सत्यराजन्यथा (२०अ० ४क०) सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन्। विकिरिद्र विलोहित यथा। (१६अ० ५२क०) विकिरिद्र विलोहित नमस्ते। दरिद्र नील-लोहित यथा। (१६अ० ४७क०) अन्धसस्पते दरिद्र नील-लोहित। अत्र सुमङ्गलविकिरिद्रशब्दस्य पादादित्वादाद्युदा-त्तत्वं सिद्धमेव इति तद्विशेषणार्थं द्वितीयपदस्योच्यते। एवं सर्वत्रैतज्जातीयकेषु द्विपदेषु प्रयोजनं द्रष्टव्यम्। श्रेयस्कर भूय-स्कर यथा। (१०अ० २८क०) बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर। अम्बेऽम्बिके यथा। (२३अ० १८क०) अम्बेऽम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन, शरव्ये ब्रह्म सꣳशिते यथा। (१७अ० ४५क०) परापत शरव्ये ब्रह्म सꣳशिते। मरुतोऽश्विना यथा। (३३अ० ४७क०) इता मरुतोऽश्विना। यव्ये गव्ये यथा। (२३अ० ८क०) यव्ये गव्यऽए तदन्नमत्त देवाः, द्यावा-

पृथिवीऽन्तरे यथा। (४अ० ७क०) द्यावापृथिवीऽन्तरोऽस्मन्त-रिक्ष। अग्नाऽ३इ पत्नीवन्यथा। (८अ० १०क०) अग्नाऽ३इ पत्नीवन् सजूः। शाचीऽ३न् शाचीऽ३न् यथा। (२३अ० ८क०) भूर्भुवः स्वर्लाजीऽ३ञ्छाचीऽ३न्। मीढुष्टम शिवतम यथा। (१६अ० ५१क०) मीढुष्टम शिवतम शिवो नः। सहस्राक्ष शतेषुधे यथा। (१६अ० १३क०) धनुष्ट्वं सहस्राक्ष शतेषुधे। वसुपते वसुदावन् यथा। (१२अ० ४३क०) मघवा वसुपते वसुदावन्॥

इडोत्तराणि नव स्थानोत्तराणि षडग्न्युत्त-राणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रोत्तरमेकं सिनीवाल्युत्तरश्च प्रजापतये ब्रह्मन्निति च॥२१॥

इडोत्तराणि नवामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। यथा। (८अ० ४३क०) इडे, रन्ते। हव्ये, काम्ये। चन्द्रे, ज्योते। अदिति। सरस्वति। महि। विश्रुति। स्थानोत्तराणि षडामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। यथा। (४अ० २७क०) स्थान। भ्राज। अङ्गारे। बम्भारे। हस्त। सुहस्त। कृशानो। अग्न्युत्तराणि चत्वार्यामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। यथा (३३अ० ४८क०) अग्ने। इन्द्र। वरुण। मित्र। देवाः, भगोत्तराणि च। चशब्दाच्चत्वार्येवामन्त्रितान्याद्युदात्तानि भवन्ति। यथा। (३४अ० ३६क०) भग प्रणेतः। भग सत्यराधः। भग। इन्द्रोत्तरमेकं पदमाद्युदात्तं भवति। यथा। (२६अ० ४क०) इन्द्र। गोमन्। सिनीवाल्युत्तरश्च। चशब्दादेकमेवामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति। यथा। (३४अ० १०क०) सिनीवालि पृथुष्टुके। प्रजापतये ब्रह्मन्निति

च। एत ब्रह्मवित्यामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति। यथा (२२अ० ४क०) प्र॒जाप॑तये॒ ब्रह्म॒न्वर्च॑म्॥

भूतिराद्युदात्तम्॥ २२॥

अनुदात्ताधिकारो निवृत्तः। इत उत्तरमाद्युदात्ताधिकारः प्रवृत्तः, भूतिरित्येतत् पदमाद्युदात्तं भवति। यथा (३०अ० १७क०) भूत्यै॑ जाग॒रण॑म्। (१२अ० ६५क०) नमो॒ भूत्यै॑ येदम्। भूतिरिति किम्। (१८अ० ११क०) भू॒तं च॑ मे भवि॒ष्यच्च॑ मे॥

कदा न रिष्येम पूर्वम्॥ २३॥

कदेत्येतत्पदमाद्युदात्तं भवति। न रिष्येम पूर्वं चेद्भवति यथा (३४अ० ४१क०)। न रि॑ष्येम॒ कदा॑ च॒न। न रिष्येम पूर्वमिति किम् (३अ० ३२क०)। कदा॒ च॒न स्त॒रीर॑सि॥

आमन्त्रितञ्च॥ २४॥

आमन्त्रितमाद्युदात्तम्भवति। यस्यामन्त्रितस्याधस्तात् स्वरो न विहितः। कस्य चाधस्तात् स्वरो न विहितः। पदपूर्वं यन्न भवति। पादादौ वाक्यादौ वा यद्भवति तदाद्युदात्तं भवति। अपदपूर्वम्भवति यथा (३अ० ३८क०)। अग्ने॑ गृहपते। वाक्यादौ भवति यथा (५अ० ३४क०)। अग्न॑यः सगराः (२२अ० १८क०)। देवा॑ऽआशापालाः। पादादौ भवति यथा (७अ० ११क०)। या॒ वा॒ङ्कशा॒ मधु॑म॒त्यश्विना (३३अ० १०क०)। विश्वे॑भिः सो॒म्यम्मध्वग्ने॑। सुमङ्गलादि तु निपातितमेव॥

कृष्णो मृगसँय्योगे॥ २५॥

कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (२अ०

१क०) कृष्णो॑ स्याखरे॒ष्टः॑)। (२४अ० ३६क०) कृष्णो॒ रात्र्या-ऽश्च्वो॑ ज॒तूः)। मृगसंयोग इति किम्। (२४अ० ४०क०) म्रा कृष्णाः कृर्णो गर्द॒भः)। अत्र कृष्णशब्दो वर्णवचनः वर्णविशेषाभिमतत्वात्॥

व्ययवांश्चान्तः॥ २६॥

अन्तःशब्दो द्विविधः व्ययवानव्ययवांश्च यस्य विभक्त्यादि-भिर्विकारो न क्रियते सोऽव्ययवान्। तथा चोक्तम्। सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति। यस्य पुनर्विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते स व्ययवान्। स चाद्युदात्तो भवति। यथा (१७अ० २क०)। समु॒द्रस्य॒ मध्य॑ चान्तस्य॰ (२३अ० ६२क०)। इ॒यं वेदि॒ः पर॒ो ऽन्त॑ः पृथि॒व्याः)। व्ययवानिति किम्। (७अ० ४क०) अ॒न्तर्य॑च्छ मघवन्॥

परः प्रधाने॥ २७॥

परशब्दः प्रधानवचनः अपरिमितवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (८अ० ३६क०) य॒स्मान्न जा॒तः) परो॑ऽअ॒न्यो॑ऽअस्ति॑। (२३अ० ६२क०) इ॒यं वेदि॒ः पर॑ः। प्रधान इति किम्। (१७अ० २९क०) प॒रो दि॒वा प॒रऽए॒ना पृ॒थि॒व्या॥

मात्रा च परिमाणे॥ २८॥

मात्राशब्दश्च परिमाणवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (२३अ० ४७क०) कस्य॒ मात्रा॒ न वि॑द्यते। (२३अ० ४८क०) गोस्तु॒ मात्रा॒ न वि॑द्यते। परिमाण इति किम्। (२२अ० १९क०) वि॒भूर्मा॒त्रा प्र॒भूः) पि॒त्रा। अत्र मातृशब्दस्य सम्बन्धि-वचनस्य तृतीयान्तस्यैतद्रूपं भवति। अतः परिमाणवाची न भवति॥

दक्षिणा च ॥ २९ ॥

दक्षिणाशब्दश्चाद्युदात्तो भवति । यथा । (१८अ० ४२क०) तस्य दक्षिणाऽअप्सरसः । (१७अ० ४०क०) दक्षिणा यज्ञः पुरऽएतु सोमः ॥

न दश विश्वकर्मा निषद्येन्द्रस्य पातु सदः सद्भ्येषु ॥ ३० ॥

दश विश्वकर्मा निषद्य । इन्द्रस्य । पातु । सदः । सद्भ्यः । एतेषु परभूतेषु दक्षिणाशब्द आद्युदात्तो न भवति । दश (१६अ० ६४क०) यथा । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः । विश्वकर्मा यथा । (१३अ० ५५क०) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । निषद्य यथा । (१९अ० ६२क०) आच्या जानु दक्षिणतो निषद्य । इन्द्रस्य यथा । (१७अ० १२क०) पुत्रवती दक्षिणतऽइन्द्रस्याधिपत्ये । पातु यथा । (५अ० ११क०) मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु । सदः यथा । (९अ० ३६क०) यमनेत्रा दक्षिणासदः । सद्भ्यः यथा । (९अ० ३५क०) यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः ॥

कर्णः स्वाङ्गे ॥ ३१ ॥

कर्णशब्दः स्वाङ्गाभिधाय्याद्युदात्तो भवति । यथा । (२५अ० २१क०) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । (२५अ० २क०) श्रोत्राभ्यां कर्णौ ते दन्तोमधरकण्ठेन । स्वाङ्ग इति किम् । (२४अ० ४०क०) खा कृष्णः कर्णो गर्दभः ॥

मही नपुꣳसके ॥ ३२ ॥

महीशब्दो नपुंसकाभिधाय्याद्युदात्तो भवति । यथा । (३अ० २०क०) महस्थ मही वो भक्षीय । नपुंसक इति किम् ।

(४अ० ३५क०) मृद्वो देवाय तद्धतठं० सपर्यं॑त। (३३अ १७क०) मृद्वोऽग्ने॑:) समिधानस्य शर्म॑णि॥

श्रवस्थ॥ ३३॥

श्रव:शब्दो नपुंसकवाच्याद्युदात्तो भवति यथा। (१२अ० १०६क०) अग्ने॒ तव॒ श्रवो॒ वय॑:। नपुं॑सक इति किम्। (१८अ० १क०) श्रवश्च॑ मे श्रुतिश्च॑ मे॥

अन्धो वीर्य्ये॥ ३४॥

अन्धशब्दो वीर्य्यवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (३अ० २०क०) अन्धुस्थान्धो॑ वो भक्षीय। वीर्य्ये इति किम्। (३०अ० १०क०) स्वप्नायान्धमधर्मा॑य। (४०अ० ८क०) अ॒न्धं-त्तमः॒ प्रवि॑शन्ति॥

एता वर्णे॥ ३५॥

एताशब्दो वर्णवचन आद्युदात्तो भवति। यथा। (२४अ० ८क०) एताऽऐन्द्राग्नाः)। वर्णे इति किम्। (१७अ० २क०) ए॒ता मे॑ऽअग्न इष्टका॒:॥

रोहितस्य केवल:॥ ३६॥

रोहितशब्दस्य वर्णवचन: केवल: असमासस्य आद्युदात्तो भवति। यथा। (२४अ० २क०) रोहि॑तो धू॒म्ररो॑हित॒:। वर्णवाचीति किम्। (२४अ० ३७क०) रो॒हित्कु॑ण्डृणाची गो॒लत्ति॑का। केवल इति किम्। (२४अ० २क०) धू॒म्ररो॑-हित॒: कु॒र्कन्धु॑रोहित॒:॥

यन्त्री राट्॥ ३७॥

यन्त्रीशब्द आद्युदात्तो भवति। राट् परश्चेद्भवति।

यथा। (१४अ० २२क०) यन्त्री राट्। राट् पर इति किम्। यन्त्रासि यमनी ॥

ओषधीरनामन्त्रिते ॥ ३८ ॥

ओषधीशब्दोऽनामन्त्रितविषय आद्युदात्तो भवति। यथा। (१२अ० ७५क०) याऽओषधीः पूर्वा जाताः। अनामन्त्रित इति किम्। (१२अ० ८६क०) यस्यौषधीः प्रसर्पथ ॥

सर्वं विश्वं मानुषाशाः स्वाहा वाजः पयो नमः ॥ ३९ ॥

सर्व। विश्व। मानुषा। आशाः। स्वाहा। वाजः। पयः। नमः। एतानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति। सर्वं यथा। (३२अ० २क०) सर्वे निमेषा जज्ञिरे। विश्व यथा। (३२अ० ८क०) यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्। मानुषा यथा। (१२अ० १११क०) दैव्यं मानुषा युगा। आशा यथा। (२७अ० ७क०) विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः। स्वाहा यथा। (२२अ० ७क०) हिङ्काराय स्वाहा। वाजः यथा। (१८अ० १क०) वाजश्च मे। पयः यथा। (१८अ० ३६क०) पयः पृथिव्याम्। नमः यथा। (१६अ० १७क०) नमो हिरण्यबाहवे ॥

असि शिवा सुषदा पयस्वती यत्ते मधुमतीर्वर्चस्वानोजिष्ठो भ्राजिष्ठः शुष्मिणी भद्रवाच्याय वन्द्यो मेध्यो यमादित्यस्त्वित: सोमेन स्वसेत्येतेषु ॥ ४० ॥

शिवा। सुषदा। पयस्वती। यत्ते। मधुमतीः। वर्चस्वान।

ओजिष्ठ। भ्राजिष्ठ शुष्मिणी। भद्रवाच्याय। वन्द्यः। मेध्यः।
यमः। आदित्यः। त्रितः। सोमेन। स्वसा। असीत्यधस्तादनुदात्त उक्तः स एतेषु परभूतेषु आद्युदात्तो भवति। शिवा यथा।
(१अ० २७क०) सुक्ष्मा चासि शिवा। सुषदा यथा। (१अ० २७क०) स्योना चासि सुषदा। पयस्वती यथा। (१अ० २७क०)
ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च। यज्ञे यथा। (५अ० ६क०)
योऽस्याम्पृथिव्यामसि यज्ञे। मधुमतीर्यथा। (७अ० १क०)
येषां भागोऽसि मधुमतीः। वर्चस्वान्यथा। (८अ० ३८क०)
त्वष्ट्र वेश्वासि वर्चस्वान्। ओजिष्ठः यथा। (८अ० ३८क०)
त्वष्ट्र वेश्वस्योजिष्ठः। भ्राजिष्ठः यथा। (८अ० ३८क०) त्वष्ट्रवेश्वासि भ्राजिष्ठः। शुष्मिणी यथा। (१९अ० ७क०) सुरा
त्वमसि शुष्मिणी। भद्रवाच्याय यथा। (२१अ० ६१क०)
होतरसि भद्रवाच्याय। वन्द्यः यथा। (२९अ० ३क०) ईड्यश्चासि वन्द्यः। मेध्यः यथा। (२९अ० ३३क०) आशुश्चासि
मेध्यश्च सप्ते। यमः यथा। (२९अ० १४क०) असि यमः।
आदित्यः यथा। (२९अ० १४क०) अस्यादित्योऽअर्वन्। त्रितः
यथा। (२९अ० १४क०) असि त्रितो गुह्येन। सोमेन यथा।
(२९अ० १४क०) असि सोमेन। स्वसा यथा। (३४अ० ३३क०)
या देवानामसि स्वसा॥

धनदारत्नधाभ्याञ्च॥ ४१॥

धनदारत्नधाभ्याम्परोऽसिशब्द आद्युदात्तो भवति। धनदा
यथा। (६अ० २८क०) त्व०ं हि धनदाऽअसि। रत्नधा यथा।
(२६अ० २१क०) त्व०ं हि रत्नधाऽअसि॥

रायोऽपोषे॥ ४२॥

राय इत्येतत्पदमपोषे परे चाद्युदात्तं भवति यथा।

(४अ० २२क०) त्वे रायो मे रायः । अपोष इति किम् । (४अ० २२क०) मा वयꣳ रायस्पोषेण वि यौष्म ॥

न भागमीशिषयोः ॥ ४३ ॥

राय इत्येतत्पदं भागमीशिषयोः परयोराद्युदात्तं न भवति । भागं यथा । (३४अ० २३क०) रायो भागम् । ईशिषे यथा । (१७अ० ७१क०) रायऽईशिषे ॥

त्रिधा बद्धहितयोः ॥ ४४ ॥

त्रिधाशब्दो बद्धहितयोः परयोराद्युदात्तो भवति । बद्धो यथा (१७अ० ९१क०) त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । हितं यथा (१७अ० ९२क०) त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानम् ॥

सुकृतम्भूते ॥ ४५ ॥

सुकृतशब्दो भूताभिधाय्याद्युदात्तो भवति । यथा (७अ० ३९क०) उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । भूत इति किम् । सूनृतञ्च (१८अ० ५क०) मे सुकृतञ्च मे ॥

द्विरुदात्तानि ॥ ४६ ॥

द्विरुदात्तं येषु तानि पदानि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशꣳसस्तनूनप्त्रे तनूनपान्नक्तोषासोषासानक्ता द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा क्रतूदक्षाभ्यामेतवाऽअनुन्वेतवा इति च ॥ ४७ ॥

(१७अ० ४०क०) बृहस्पतिः । (२०अ० ४५क०) वनस्पतिः (२०अ० ३७क०) नराशꣳसः, (४अ० ५क०) तनूनप्त्रे,

(२०अ० ३७क०) तनूनपात्, (१२अ० २क०) नक्तोषासा, (२०अ० ४१क०) उषासा नक्ता, (१७अ० २०क०) द्यावापृथिवी, (१२अ० २क०) द्यावाक्षामा, (७अ० २७क०) क्रतूदक्षाभ्याम्, (१७अ० ८७क०) एतवै, (८अ० २३क०) अन्वेतवै, एतानि पदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति अदेवताद्वन्द्वार्थ आरम्भः प्रचुराण्येवोदाहरणानि ॥

देवताद्वन्द्वानि चानामन्त्रितानि ॥ ४८ ॥

देवताद्वन्द्वानि च द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्त्रितानि वर्जयित्वा । यथा (२अ० १ क०) अग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टं गृह्णामि (७अ० २३क०) मित्रावरुणाभ्यां त्वा । देवताद्वन्द्वानीति किम् (४अ० ८क०) ऋक्सामयोः शिल्पे (४अ० २क०) दीक्षातपसोस्तनूरसि । अनामन्त्रितानीति किम् (७अ० १०क०) तावश्विनु मित्रावरुणा, चशब्दादधस्तनसूत्रविहितान्यनामन्त्रितानि द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्त्रितानि त्वामन्त्रितस्वरमेभन्ते । यथा (२६अ० ३क०) बृहस्पतेऽअति यदर्य्योऽअर्हात् (२८अ० २६क०) तनूनपात्पथऽऋतस्य यानान् ॥

इन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राबृहस्पती इति नीचे ॥ ४९ ॥

इन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राबृहस्पती इत्येतयोः पदयोस्त्रीण्यक्षराण्युदात्तानि भवन्ति । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां यथा (७अ० २३क०) इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्य । इन्द्राबृहस्पती यथा (२५अ० ६क०) इन्द्राबृहस्पती ऽउरुभ्याम् ॥

सर्वमग्नाऽ३इ लाजीं३ञ्छाचीं३निति त्रिमात्राणि च ॥ ५० ॥

अग्नाऽ३इ लाजी३न् शाची३न् एतानि पदानि सर्वोदात्तानि भवन्ति त्रिमात्राणि च वोण्यक्षराण्येतेषु पदेषु भवन्ति, यथा (८अ० १०क०) अग्नाऽ३इ इह आकारस्त्रिमात्रः (२३अ० ८क०) लाजी३निर्ीकारः शाची३निर्ीकारः ॥

प्रणवस्य ॥ ५१ ॥

प्रणवस्य सर्वोदात्तो भवति त्रिमात्रस्य यथा (४०अ० १७क०) ओम् ३खम्ब्रह्म ॥

विवेशा३ इति चानुदात्तम् ॥ ५२ ॥

विवेशा३ इत्येतत् पदं सर्वानुदात्तं भवति अन्त्यमक्षरं चास्य त्रिमात्रं भवति यथा (२३अ० ४९क०) तेषु विश्वं भुवनमाविवेशा३, इहाकारस्त्रिमात्रः। अनुदात्तमिति किम्, (२३अ० ५०क०) विश्वम्भुवनमाविवेश ॥

आसीदिति चोत्तरँविचारे ॥ ५३ ॥

आसीदित्येतत्पदं विचारे वर्त्तमानमुत्तरं सर्वानुदात्तं भवति तस्य चान्त्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति यथा (२३अ० ७४क०) उपरि स्विदासी३त्, इहाकारस्त्रिमात्रः, विचार इति किम्, (२३अ० ११क०) का स्विदासीत् ॥

पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ ५४ ॥

आसीदित्येतत्पदं पूर्वं विचारे वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति त्रिमात्रं चास्यान्त्यमक्षरं भवति। यथा (२३अ० ७४क०) अधः स्विदासी३त् इकारस्त्रिमात्रः ॥

द्वन्द्वमिन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥ ५५ ॥

देवताद्वन्द्वं च इन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु परभूतेष्वन्तोदात्तं भवति, द्विरुदात्तापवादः, इन्द्रपूर्वं यथा (२५अ० २५क०)

इन्द्राणस्यो॑ प्रियमप्ये॑ति पार्थः, (२अ॰ १५क॰) इन्द्राग्नी॑-द्विज्ञातुमगुच्छ॑षम् (७अ॰ ८क॰) इन्द्रवायुभ्यान्त्वै॑षते योनिः। सोमपूर्वस्य यथासम्भवमुदाहरणम् (२४अ॰ १क॰) ब्राह्मोः सौ॑मापौष्णः॥

अग्निश्चेन्द्रे ॥ ५६ ॥

अग्निपूर्वश्चेन्द्रोत्तरपदो देवताद्वन्द्वसमासोऽन्तोदात्तो भवति यथा (७अ॰ ३२क॰) अग्नीन्द्राभ्यान्त्वै॑षते योनिः॥

ऋक्साम्नि च ॥ ५७ ॥

ऋक्पूर्वपदः सामशब्दोत्तरपदश्च द्वन्द्वसमासोऽन्तोदात्तो भवति। यथा (४अ॰ १क॰) ऋक्सामाभ्या॑ सन्तरन्तः॥

यतो गतौ ॥ ५८ ॥

यत इत्येतत्पदं गतौ वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति। यथा (११अ॰ ३क॰) स्वर्य्यतो धिया दिवम्, इण्गतावित्यस्यैतद्रूपम्, गताविति किम् (२३अ॰ ६३क॰) यतो॑ जातः प्रजापतिः॥

पायोर्विशः ॥ ५९ ॥

पायुशब्दात्परो विशः शब्दोऽन्तोदात्तो भवति। यथा (१३अ॰ ११क॰) पायुर्वि॑शोऽअस्याऽअदब्धः, पायोरिति किम् (१७अ॰ ८६क॰) इन्द्रन्दैवीर्वि॑शो मरुतः॥

आयुरर्य्यमोर्वश्यस्तिभ्यः ॥ ६० ॥

आयुरित्येतत्पदम् अर्य्यमा उर्वशी अस्ति शब्देभ्यः परमन्तोदात्तं भवति। अर्य्यमा यथा (२५अ॰ २४क॰) मा नो॑ मित्रो वरु॑णोऽअर्य्यमायुः), उर्वशी यथा (५अ॰ २क॰) उर्वश्यस्यायुरसि, पदसंहितोदाहरणम्। अस्ति यथा (१५अ॰

६२क०) अर्वस्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति प्रायोहङ्गा । एतेभ्य इति किम् (१८अ० ३क०) आयुश्च मे जरा च मे ॥

अस्य रोचनाऽसौ बोधा मे पारम्पुरऽएतारो दिवः कोऽहन्त्वम्महीँय्य्, ईशऽईशानेभ्यः ॥६१॥

रोचना असौ बोधा मे पारम् पुरऽएतारः दिवः कः अहम् त्वम् महीम् यऽईशे ईशानम् एतेभ्यः परः अस्यशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, रोचना यथा (३अ० ७क०) अन्तश्चरति रोचनास्य, असौ यथा (१०अ० २०क०) असावस्य पिता वयᳪ स्याम, बोधा मे यथा (१२अ० ४२क०) बोधा मेऽअस्य वचसो यविष्ठ, पारम् यथा (१२अ० ७३क०) अगन्म तमसस्पारमस्य, पुरऽएतारो यथा (१७अ० १४क०) ये ब्राह्मणाः पुरऽएतारोऽअस्य, दिवः यथा (२३अ० ५०क०) एकेनाङ्गेन दिवोऽअस्य पृष्ठम्, कः यथा (२३अ० ५९क०) कोऽअस्य वेद भुवनस्य नाभिम्, अहं यथा (२३अ० ६०क०) वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिम्, त्वम् यथा (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता, महीम् यथा (३३अ० २९क०) इमाम्ते धियम्प्रभरे महो महीमस्य, यऽईशे यथा (२३अ० ३क०) यऽईशेऽअस्य द्विपदः, ईशानम् यथा (२७अ० ३५क०) ईशानमस्य जगतः ॥

प्रत्नां यज्ञस्य हविषः पाहीत्पातं मह्नो यजमानस्य होतुरजरासो लोकेषु च ॥६२॥

प्रत्नाम् यज्ञस्य हविषः पाहि इत् पातम् मह्नः यजमानस्य होतुः अजरासः लोकः इत्येतेषु च प्रत्ययेषु परः अस्यशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, प्रत्नां यथा (३अ० १६क०) अस्य प्रत्नामनुद्युतम्, यज्ञस्य यथा (४अ० १०क०) अस्य यज्ञस्योदृचः,

हविषः यथा (१७अ० ११क०) अस्य हविषस्तमनो यज, पाहि यथा (२६अ० २३क०) यच्छत्तमठं० सुमनाऽअस्य पाहि। इत् यथा (३३अ० ९७क०) अस्येदिन्द्रो वावृधे, पातम् यथा (७अ० ३१क०) अस्य पातन्धियेषिता, मद्यः यथा (९अ० १८क०) अस्य मद्यं ÷ पिबत, यजमानस्य यथा (२२अ० २२क०) अस्य यजमानस्य वीरो जायताम्, होतुर्यथा (२८अ० ११क०) अस्य होतु ÷ प्रदिश्यृतस्य वाचि। अजरासो यथा (३३अ० १क०) अस्याजरासो दमाम्, लोकः यथा (३५अ० १क०) लोकः) सुतावतः ॥

अनुदात्तमन्यत् ॥ ६३ ॥

अस्येत्येतत् पदमुक्तादन्यदनुदात्तं भवति, यथा (२३अ० ५८क०) षडस्य विष्ठाः) शतम् (३३अ० ९७क०) अश्वातमस्य, पूर्ववाननुदेश इत्येतस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

पक्त्योर्हंसयोरन्त उदात्त आदिर्वा ॥ ६४ ॥

पक्तीः शब्दस्य हंसशब्दस्य चान्त उदात्तो भवति आदिर्वा उदात्तो भवति स्वरविकल्पः, पक्तीर्यथा (२१अ० ५९क०) पचन्पक्तीः, हंसः यथा (३०अ० २०क०) पंश्चलूं हंसाय ॥

इष्टं इष्टिः ॥ ६५ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे
द्वितीयोऽध्यायः।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसुतोव्वटकृतौ
प्रातिशाख्यभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातम्, तत्र प्रथमाध्याये स्वरसंस्कारयोरेवाङ्गभूताः संज्ञाः परिभाषा उक्ताः, द्वितीये स्वरः । अधुना क्रमप्राप्तः संस्कारोऽभिधीयते लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः ॥

सꣳहितायाम् ॥ १ ॥

इत्ययमधिकारः आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति च "उदः स्तभाने लोपम्" उत् (१७अ० ७२क०) स्तभान उत्त॑भान तेज॑सा दिव॒ꣳउ॒च्छ्रꣳह ॥

अर्थः पदम् ॥ २ ॥

संहितालक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० १ सू० १५८) "वर्णानामेकप्राणयोगः सꣳहितेति" अधुना पदलक्षणमुच्यते अर्थाभिधायि पदम् पद्यते गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति पदम् यद्येवम् निपातस्यानर्थकस्य पदसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः उपरिष्टादर्थभेदनिबन्धनं पदचतुष्टयं वक्ष्यति "नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति" तत्रास्य पदसंज्ञा भविष्यति यथा क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकन्नाम निपातः पादपूरण इति सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः पदप्रतिरूपकस्य पदावयवस्य पदसंज्ञा माभूदित्यतोऽर्थग्रहणं इहैव पदसंज्ञा यथा स्यात् (३०अ० १८क०) गोव्य॒च्छमन्त॑काय गोघा॒तम्, इह माभूत् (१८अ० १२क०) गो॒धूमा॑श्च मे ॥

पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ ३ ॥

यः कश्चिद्वैदिकशास्त्रसन्धिरुच्यते स पदान्तपदाद्योर्वेदि-

तव्य इति, ते सन्धयश्चत्वारो भवन्ति स्वरयोः, व्यञ्जनयोः, स्वरव्यञ्जनयोस्तु द्विप्रकारः। पूर्वः स्वरो भवति पश्चाद्व्यञ्जनानि, व्यञ्जनानि वा पूर्वाणि भवन्ति पश्चात्स्वर इति, स्वरयोर्भवति यथा (४अ० १क०) आ इदम् एदम्। (१८अ० ४५क०) वरुण इह वरुणेह। व्यञ्जनयोर्भवति यथा (१अ० २२क०) सम् ग्रीमि, सँग्र्यामि, (१अ० २१क०) सम् वपामि सँवपामि, स्वरपूर्वो भवति यथा (१अ० १क०) इषे त्वा इषे त्वा, ऊर्जे त्वा ऊर्जे त्वा, व्यञ्जनपूर्वो भवति यथा (१७अ० ५०क०) उत् एनम् उदेनम्, परिभाषासूत्रमेतत्॥

न परकालः पूर्वकाले पुनः॥ ४॥

अन्तराः काला इति वक्ष्यति तत्र यः परकालः सन्धिः पूर्वकाले सन्धौ सति पुनः प्राप्नुवन्न भवति यथा (प्रा० अ० ३ सू० १४२) "आकारोपधो यकारमिति, नकारस्याकारोपधस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (७अ० ३९क०) महाँ२॥ऽइन्द्र इति, यथा (प्रा० अ० ४। सू० ३६) "कण्ठ्यपूर्वो यकारमरिफित इति, अवर्णपूर्वस्य विसर्जनीयस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (१२अ० ९२क०) याऽओषधीरिति ततो द्विशब्दात् परं लक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० ४। सू० १२२) "यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः" ततो यलोपे कृते द्विशब्दात् पूर्वं शास्त्रं पुनः प्रवर्त्तते (प्रा० अ० ४। सू० ५२. ५३) "कण्ठ्यादिवर्ण एकारम्", "उवर्ण ओकारमिति। तत्प्रवर्त्तमानन्निषिध्यत इति सूत्रार्थः॥

अन्तराः कालाः॥ ५॥

कालाधिकारः हि: अन्तरा येषां सन्धिकालानां ते अन्तराः कालाः कालशब्दः स्थानपर्य्यायः, उक्तमुदाहरणम्॥

विसर्जनीयः ॥ ६ ॥

विसर्जनीयसन्धिरधिकृत इति सूत्रार्थः ॥

चछयोः शम् ॥ ७ ॥

चकारछकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः शकारमापद्यते, चकारे यथा (१८अ॰ १क॰) वाजः॑ च मे, वाजश्च मे, छे यथा (१४अ॰ १८क॰) अस्त्रीवयः॑ छन्दः॑ अस्त्रीवयश्छन्दः॑ ॥

तथयोः सम् ॥ ८ ॥

तकारथकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते, तकारे यथा (३अ॰ ५७क॰) आखुः॑ ते पशुः॑ आखुस्ते॑ पशुः॑, (१६अ॰ १क॰) नमः॑ ते रुद्र नमस्ते रुद्र, विसर्जनीयथकारसन्धिस्तु संहितायां न विद्यते अतो रूपोदाहरणं दीयते, कः थकारः कस्थकारः ॥

प्रत्ययसवर्णम्मुदि शाकटायनः ॥ ९ ॥

शषसा मुत्संज्ञा उक्ताः, मुत्संज्ञकेषु परभूतेषु विसर्जनीयः परसवर्णमापद्यते शाकटायनाचार्य्यस्य मतेन, यथा (१७अ॰ ३३क॰) आशुः॑ शिशानः॑ आशुश्शिशानः॑, (८अ॰ ३४क॰) अदितिः॑ षोडशाक्षरेण अदितिष्षोडशाक्षरेण, (१अ॰ १क॰) देवो वः॑ सविता देवो वस्सविता ॥

अविकारꣳ शाकल्यः शषसेषु ॥ १० ॥

विसर्जनीयस्य विकारं न मन्यते शाकल्यः शषसेषु परभूतेषु, यथा आशुः॑ शिशानः॑ आशुः॑ शिशानः, अदितिः॑ षोडशाक्षरेण अदितिः॑ षोडशाक्षरेण, देवो वः॑ सविता देवो वः॑ सविता ॥

प्रकृत्या कखयोः पफयोश्च ॥ ११ ॥

प्रकृत्या विसर्जनीयं मन्यते कखयोः पफयोश्च प्रत्यययोः शाकल्यः, कखयोर्भवति यथा (१२अ० ५क०) विष्णोः क्रमं विष्णोः क्रम, (११अ० २२क०) ततं खनेम ततं खनेम, पफयोर्भवति यथा (८अ० १क०) देवं सवितः प्रसुव देवं सवितः प्रसुव, (१२अ० ८८क०) याः फलिनीः याः फलिनीर्याऽअफलाः, कखयोः पफयोश्चेति पृथक्समासकरणमुत्तरार्थम्॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ शाकटायनः॥ १२॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्जनीय आपद्यते यथासंख्यम् कखयोर्जिह्वामूलीयमापद्यते पफयोस्तूपध्मानीयम् शाकटायनाचार्य्यस्य मतेन, कखयोर्यथा विष्णोः क्रमं विष्णोः क्रमं, ततं खनेम ततं खनेम, पफयोर्यथा (१अ० २क०) वसोः पवित्रम् वसोः पवित्रम्, याः फलिनीः याः फलिनीर्याऽअफलाः॥

लुङ्मुदि जित्परे॥ १३॥

मुत्संज्ञकाः शषसाः, जित्संज्ञका द्वौ द्वौ प्रथमौ शषसाश्च, तत्र शषसेषु "प्रत्ययसवर्णमिति" विसर्जनीयसन्धिरुक्तः अत इह दशैव जित्संज्ञका गृह्यन्ते, लुक् लुप्यते विसर्जनीयो मुत्संज्ञके जित्परे परतः, यथा (३अ० २०क०) अन्धं स्थ। अन्धस्थान्धो वो भक्षीय, (१९अ० २७क०) स्थालीभिः स्थालीः। स्थालीभिस्स्थालीराप्नोति, मुदि जित्पर इति किम् (२५अ० १९क०) स्वस्ति नः तार्क्ष्यः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति॥

उपवसने पीवः॥ १४॥

उपवसने प्रत्यये पीवशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते, यथा (२१अ० ४३क०) पीवः उपवसनानाम् पीवोपवसनानाम् ॥

सऽओषधीमयोः ॥ १५ ॥

सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते ओषधीमयोः प्रत्यययोः, ओषधी यथा (१२अ० ३६क०) सः।ऽओषधीः सौषधीरनुरुध्यसे, इम यथा (२९अ० ५४क०) सः इमाम् सेमान्नो हव्यदातिं जुषाणः ॥

व्यञ्जने च ॥ १६ ॥

व्यञ्जने च प्रत्यये सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते, यथा (३अ० २६क०) सः नः स नो बोधि श्रुधी हवम्, (१५अ० २८क०) सः जायसे मथ्यमानः, व्यञ्जन इति किम्, (१५अ० ४२क०) सः अग्निः साऽअग्निर्यो वसु गृणे ॥

स्य एष च ॥ १७ ॥

स्यएषपदयोः सम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते व्यञ्जनमात्रे, यथा (२२अ० १३क०) स्यः रात्यः एष स्य रात्यो वृषा, (९अ० १४क०) स्यः वाजी एष स्य वाजी क्षिपणिम्, (२१अ० २६क०) एषः छागः एष च्छागः पुरोऽश्वेन ॥

निशब्दो बहुलम् ॥ १८ ॥

निशब्दः पदान्तीयो लुप्यते बहुलम्, शृङ्गा शृङ्गाणीति प्राप्ते यथा (१७अ० ९१क०) चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽअस्य पादाः, पदा पदानीति प्राप्ते यथा (३४अ० ४३क०) त्रीणि पदा विचक्रमे, बहुलग्रहणात् क्वचिन्न च लोपो भवति, यथा (८अ० ४३क०) एता तेऽअघ्न्ये नामानि, क्वचिदिकारमात्रस्य

भवति, एमन् एमन्नीति प्राप्ते यथा (१३अ० ५३क०) एमन् आदयामि, क्वचिन्नकारमात्रस्य भवति दुष्कर्त्तारम् निष्कर्त्तारमिति प्राप्ते यथा (१२अ० ११०क०) दुष्कर्त्तारमह्रुतस्य, इत्थंभूतपदाद्यन्तप्रतिषेधार्थं बहुलग्रहणम् ॥

अनितावध्याये ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्यायशेषे येऽन्तःपद आगमा विकाराश्च वक्ष्यन्ते ते अनितौ इतिकरणे परत्रावस्थिते न भवन्तीति सूत्रार्थः। यथा (३अ० ५८क०) श्रेयस्कर श्रेयःकरिति, (१अ० १६क०) चक्षुष्पाः चक्षुः पा इति, (३४अ०२०क०) स्वर्षाम् स्वः सामिति, (४अ० ३३क०) धूर्षाह्रौ धूःसह्राविति, (३अ० ३६क०) दूडभः दूदभ इति, (३३अ० ११क०) वनर्षदः वनसद इति, (३०अ० १८क०) अवरस्पराय अवरपरायेति, (२९अ० ५५क०) दुदुच्छुन् दुदुच्छुन्निति, (१९अ० २क०) सुषाव सुसावेति, (११अ० ४४क) पुरीषवाहनः पुरीषवाहनऽइति, (१७अ०५५क०) मामह्रानः ममह्रानऽइति, (७अ० ४क०) वृष्टिमाँ२ऽइव वृष्टिमानिवेति, अध्यायशेष इति किम्, (११अ० १५क०) तवस्तरमिति तवः। तरम्, अत्रेतिकरणे परत्रावस्थितेऽपि सकारो विद्यत एव अस्यावधेः प्राग्भूतत्वात् ॥

इतिवच्चर्चायाम् ॥ २० ॥

इतिकरणात् पुरतो यत् पुनः पदवचनं तच्चर्चाशब्देनोच्यते तत्रेतिवत् इतावित्र। यथा इतिकरणे परत्रावस्थिते आगमविकाराश्च न भवन्ति एवमिहापि न भवन्ति। यथा श्रेयः कर, चक्षुः पाः। स्वः साम्, धूः सह्रौ, दुः दभः। वन सदः। अवरः पराय। सु चन्द्र। दुधुच्छुन्। सुसाव। पुरीषवाहनः। ममह्रानः। वृष्टिमान् इव। एवं ह्याहुः "लोपागम-

विकारांश्च नैवेतिकरणे स्मृताः। अवग्रहस्तु चर्चायामितिना चोपदिश्यते ॥

ककारपकारयोः सकारम् ॥ २१ ॥

विसर्जनीयोऽधिकृतः स यथादिष्टं ककारपकारयोः प्रत्ययोः सकारमापद्यते, यद्यप्यत्राविशेषेण सकार उक्तः तथापि कण्ठ्यपूर्वस्यैव सकारः, अकण्ठ्यपूर्वस्य तु षकारोऽभिप्रेतः, यतः "कृषोश्च कृधी सकारमिति" अकण्ठ्यपूर्वस्य सकारं विदधाति, अतोऽकण्ठ्यपूर्वस्य षकारो भवतीति निश्चीयते ॥

भाव्युपधः षकारम् ॥ २२ ॥

अकण्ठ्यो भावीत्युक्तम् भाव्युपधो विसर्जनीयः षकारमापद्यते ककारपकारयोः प्रत्ययोः। कण्ठ्यपूर्वस्य तु सकार एव। एतयोरुदाहरणान्यग्रेतनसूत्रेषु द्रष्टव्यानि। अधिकारसूत्रमेतत् ॥

आविर्निरिडइडाया वसतिर्वरिवः ॥ २३ ॥

आविः निः इडः इडायाः वसतिः वरिवः इति एतेषां विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते यथायोगं ककारपकारयोः प्रत्ययोः। यथा (१३अ० १३क०) आविः–कृणुष्व, आविष्कृणुष्व, निः) यथा (६अ० ३६क०) अग्नेनिष्पृतन्यतो विदाम्, इडः) यथा (१५अ० ३ क०) इडस्पदे समिध्यसे, इडायाः यथा (४अ० २२क०) इडायास्पदमसि। वसतिः) यथा (१२अ० ७८क०) पर्णवो वसतिष्कृता, वरिवः यथा (५अ० ३७क०) अयन्नोऽग्निर्वरिवस्कृणोतु ॥

दिवोऽककुत्पृथिव्योः ॥ २४ ॥

दिव इत्येतस्य सम्बन्धी विसर्जनीयः सकारमापद्यते ककुत्-

पृथिवीशब्दौ वर्जयित्वा। यथा (४अ० ३५क०) दिवः पृष्ठायं दिवस्पृष्ठाय सूर्याय, (१५अ० ६५क०) दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीम्, (१५अ० ५८क०) दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्, अककुत्पृथिव्योरिति किम्, (३अ० १२क०) अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्, (२९अ० ५३क०) दिवः पृथिव्याः पर्योजः ॥

रायः सहसः पोषपुत्त्रयोः ॥ २५ ॥

रायः सहस इत्येतौ विसर्जनीयौ सकारमापद्येते यथासंख्यं पोषपुत्त्रयोः परयोः, रायः यथा (४अ० २२क०) रायःऽ पोषेण, मा व्यर्थं रायस्पोषेण वि यौष्म, सहसः यथा (११अ० ७०क०) सहसः पुत्त्रः सहसस्पुत्त्रोऽअद्भुतः ॥

तमसोऽपरस्तात् ॥ २६ ॥

तमस इत्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते परस्ताच्छब्दं मुक्त्वा, यथा (१२अ० ७३क०) तमसः पारम् तमस्पारमस्य, अपरस्तादिति किम् (३१अ० १८क०) आदित्यवर्णन्तमसः परस्तात् ॥

[illegible]

शफानां जजान नु कमित्येतेष्विमा ॥ २९ ॥

च विश्वादिषु प्रत्ययेषु परेषु इमा इत्येतत्पदं स्वरान्तं भवति। च विश्वा यथा (९क० २३क०) इमा च विश्वा भुवनानि। वो यथा (१९अ० ५३क०) इमा वो हव्या चकृमा जुषद्ध्वम्। ब्रह्म यथा (१४अ० २क०) इमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय। विश्वा यथा (१७अ० १६क०) यऽइमा विश्वा

हवेमा ञतेमा एते च द्वे पदे यथागृहीतमेव स्वरान्ते भवतः। हवेमा यथा (२१अ० ८क०) श्रुतमे मित्रावरुणा हवेमा। ञतेमा यथा (१७अ० २०क०) विश्वकर्मन्नुतेमा॥

विष्णो ते बभूव नासत्या भिषजा नऽआ-वोढं या देवा हविषो नो मृडातो नोऽअच्छ विमुञ्चेत्येतेषु ता॥ ३१॥

विष्णो इत्यादिषु प्रत्ययेषु परेषु ता इत्येतत्पदं स्वरान्तं भवति। विष्णो यथा (२अ० ६क०) ता विष्णो पाहि। ते यथा (२५अ० ४०क०) सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि। बभूव यथा (१०अ० २०क०) परि ता बभूव। नासत्या यथा (२०अ० ७४क०) ता नासत्या सुपेशसा। भिषजा यथा (२०अ० ७५क०) ता भिषजा सुकर्मणा। नऽआवोढं यथा (२०अ० ८३क०) ता नऽआवोढमश्विना। या देवा यथा (२१अ० ५७क०) इति ता या देवा देवदानानि। हविषो यथा (२५अ० ३८क०) स्रुचेव ता हविषोऽअध्वरेषु। नो मृडातो यथा (३३अ० ५५क०) ता नो मृडा तऽईदृशे। अच्छ यथा (३३अ० ६८क०) इमा हरी वहतस्ता नोऽअच्छ। विमुञ्च यथा (१७अ० २२क०) नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्च॥

ता ता च॥ ३२॥

एतौ च ता ता शब्दौ पदावयवभूतौ स्वरान्तौ भवतः। यथा (२५अ० ४२क०) ता ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ॥

धिषाग्रा वरिवो विदं धिषाग्रा युवमिति च॥ ३३॥

एतौ च यथागृहीतौ धिषाग्राशब्दौ स्वरान्तौ भवतः।

यथा (२०अ० ७३क०) धिष्णया वरिवो विदम्। यथा (२५अ० १५क०) तदश्विना शृणुतं धिष्णया युवम्। इतिशब्दः पदाधिकारप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः॥

भाव्युपधश्चरिहिसर्जनीयः॥ ३४॥

भावी उपधाभूतो यस्य स भाव्युपधः कोऽसौ विसर्जनीयः। रिहिसर्जनीयश्च "विसर्जनीयो रिफित" इत्यत आरभ्य यः परिभाषितः एतौ विसर्जनीयावधिकृतौ वेदितव्यौ। अधिकारसूत्रमेतत्॥

रेफे लुप्यते दीर्घश्चोपधा॥ ३५॥

रेफे प्रत्यये लुप्यते विसर्जनीय उभयरूपोऽपि भाव्युपधो रिहिसर्जनीयश्च उपधाभूतश्च स्वरो दीर्घमापद्यते। भाव्युपधो भवति यथा (२४ अ० ३८क०) रुरुः रौद्रः। रुरू रौद्रः। क्रयिं÷। (७अ० १६क०) मतिभिः रिहन्ति। मतिभी रिहन्ति। रिहिसर्जनीयो भवति। यथा प्रातः रात्रिः। प्रातारात्रिः। पुनः रक्तम्। पुनारक्तम्। रूपोदाहरणमेतत्। उपरितनसूत्रे प्रयोजनं भविष्यति। भावीत्यादि किम्। (१६अ० ५०क०) परि णो रुद्रस्य॥

रेफश्च स्वरधौ॥ ३६॥

रेफमापद्यते उभयरूपो विसर्जनीयः स्वरेषु परभूतेषु धिसंज्ञकेषु च परभूतेषु। स्वरे भवति यथा (९अ० ३१क०) अग्निः एकाक्षरेण। अग्निरेकाक्षरेण। (३४अ० ३४क०) प्रातः अग्निम्। प्रातरग्निम्। प्रातः इन्द्रम्। प्रातरिन्द्रम्। धिसंज्ञकेषु भवति यथा (३अ० १५क०) विरुरुचुः वनेषु। विरुरुचुर्वनेषु। (८अ० ६क०) सवितः वामम्। वाममद्य सवितर्वामम। भावीत्यादि किम्। दिवो मूर्द्धा॥

कण्ठ्यपूर्वो यकारमरिफितः ॥ ३७ ॥

अवर्णः कण्ठ्यः अवर्णपूर्वो विसर्जनीयो अरिफितो यकारमापद्यते। स्वरेषु यथा (२४अ॰ ३९क॰) श्विवः आदित्यानाम्। श्विवयादित्यानामित्येवं स्थिते यवयोः पदान्तयोरित्यादिना यकारलोपः। ततः श्वित्रऽआदित्यानामिति रूपं सिध्यति। (१७अ॰ ९२क॰) इन्द्रः एकम्। इन्द्रऽएकं॰ सूर्य्यम्। (१२अ॰ ७५क॰) याः ओषधीः। याऽओषधीः पूर्वा+। (१२अ॰ ८९क॰) याः अफलाः। याऽअफलाऽअपुष्पाः) ॥

लोपम्धौ ॥ ३८ ॥

अरिफितः कण्ठ्यपूर्वो विसर्जनीयो लोपमापद्यते धिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु। यथा (१अ॰ १क॰) अयक्ष्माः मा। अ॒यक्ष्मा मा व+। १अ॰ २४क॰) शततेजाः वायुः। श॒तते॑जा वायुर॑सि। अरिफित इति किम्। (१अ॰ २क॰) मा ह्वार्मा ते॑ य॒ज्ञपतिः ॥

भूमेश्चाकारेऽपृक्ते ॥ ३९ ॥

भूमिशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते। आकारेऽपृक्तसंज्ञके परे। यथा (२६अ॰ १६क॰) भूमिः आददे। दि॒वि भूम्यादंदे। आकारेऽपृक्ते इति किम्। (२३अ॰ १०क॰) भूमि॒र्वा वपनम्म॒हत् ॥

यकाराकारयोर्जास्पत्ये पदे ॥ ४० ॥

जास्पत्ये पदे यकारस्य च लोपो भवति। जायास्पत्यमिति प्राप्ते यकाराकारयोर्लोपे कृते जास्पत्यमिति रूपं

भवति। यथा (३३अ० १२क०) सन्नास्त्वठं० मुयमना छुष्व॥

अलोपो माँस्पचन्याः॥ ४१॥

अकारलोपो माँस्पचनीशब्दे द्रष्टव्यः। माँसपचनी इति प्राप्ते यथा (२५अ० २६क०) यन्नीक्षणं माँस्पचन्याः॥

सर्वो अकार ओकारम्॥ ४२॥

सर्वः अकारः ओकारमापद्यते। सर्वग्रहणात्सोपधो विसर्जनीयो धिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु। यथा (१अ० १क०) अघशठं०सः ध्रुवाः। (१अ० २क०) मातरिश्वनः घर्मः। मातरिश्वनो घर्मः। अरिफित इति किम्। (४अ० १५क०) पुनर्मनः॥

अकारे च॥ ४३॥

अकारे च प्रत्यये सर्वो अकार ओकारमापद्यते। यथा (२अ० २१क०) वेदः असि। वेदोऽसि। (१अ० १२क०) अग्रे गुवोऽअग्रे पुवः। अरिफित इति किम्। (१२अ० ८क०) पुनरग्ने। (४अ० १५क०) पुनरायुः॥

एषो ह च॥ ४४॥

एष इत्ययं विसर्जनीय ओकारमापद्यते ह इत्येतस्मिन् पदे प्रत्यये। अवश्यमत्र "एष च" इत्यनेन एषशब्दस्य व्यञ्जनमात्रे विसर्जनीयलोपो विहितः तेनात्र ओकारो निपात्यते। यथा (३२अ० ३क०) एषो ह देवः॥

स्वो रुहावहस्य रात्र्याम्॥ ४५॥

स्वरित्ययं विसर्जनीयो रुहौ प्रत्यये ओकारमापद्यते। अहरित्ययं च रात्रिप्रत्यये। यथा। (११अ० २२क०) स्वः रुहाणाः। स्वो रुहाणाऽअधिनाकम् स्वः रोहाव। जाय-

ऽएहि स्वो रोहाव (२१अ० २२क०) अहः रात्रे । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे । (१८अ० २३क०) अ॒हो रा॒त्रे-ऽऊर्वष्ठीवे । (२७अ० ४५क०) अ॒हो रा॒त्रास्ते कल्पन्ताम् ॥

स्वरे भाव्यन्तस्थाम् ॥ ४६ ॥

स्वरेऽसवर्णे प्रत्यये भावी अन्तस्थामापद्यते । यथा (३अ० ५८क०) त्रि अम्बकम् । त्र्यम्बकं यजामहे । (११अ० ४४क०) वाजी अर्वन् । अ॒श्वर्भ॑ऽव वा॒ज्यर्वन् । (११अ० ७०क०) द्रु अन्नः । द्रु॑न्नः॒ स॒र्पिरा॑सुतिः । (११अ० ४४क०) वीडु अङ्गः । स्थि॒रो भ॑व वी॒ड्व॑ङ्गः ॥

सन्ध्यक्षरमयवायावम् ॥ ४७ ॥

ए ओ ऐ औ एतानि च यथाक्रमं स्वरे प्रत्यये अय् अव् आय् आव् इत्येवर्णमापद्यते । यथा (३अ० २७क०) इडे आ इहि । इड॒ऽएहि । (४अ० २७क०) क्रशानो एते । कृशान॒वे॒ते । (२५अ० १क०) सरस्वत्यै अग्रजिह्वम् । सरस्वत्याऽअग्र-जि॒ह्वम् । (१०अ० १६क०) हिरण्यरूपौ उषसः । हिर॑ण्यरूपा-उ॒षसः॑ । अत्र च "यवयोः पदान्तयोः" इत्यादिना यकार-वकारलोपः । "न वकारस्यासस्थानऽएकेषामिति" न वकारस्य लोपः ।

उदात्तस्यान्तस्थीभावे स्वरितं परमनुदात्तम् ॥ ४८ ॥

उदात्तस्य स्वरस्यान्तस्थापत्तौ सत्यां परं यदनुदात्तमक्षरं तत् स्वरितं भवति । (३अ० ५८क०) त्रि अम्बकम् । त्र्यम्बकम् । (३३अ० ८९क०) देवी एतु । दे॒व्ये॑तु सूनृता । (११अ० ७०क०) द्रु अन्नः । द्रु॑न्नः । (३अ० ५२क०) नु इन्द्र । यो॒जान्विन्द्र ।

ननु "युवर्णौ यवौ चैप्र" इत्यत्र स्वरितो विहितः पुनः किमर्थ-मिदमुच्यते "स्वरितं पदं परमनुदात्तमिति" द्वयोः स्वरयोः सन्धावयं स्वरितो निगद्यते तत्र न ज्ञायते किं पूर्वस्य स्वरस्य स्थाने स्वरित उत उत्तरस्य तत्र यत्परमक्षरं अनुदात्तं तत् स्वरितं भवतीति सूत्रारम्भार्थः॥

कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम्॥४९॥

कण्ठ्यः स्वरः ऋकारे प्रत्यये ह्रस्वस्वरमापद्यते। यथा (१३अ० ५८क०) विश्वकर्मा ऋषिः। विश्वकर्म ऽऋषिः। (२१अ० ४०क०) स्वाहा ऋषभम्। स्वाहऽऋषभमिन्द्राय। (१५अ० ४९क०) येन ऋषयः। येनऽऋषयस्तपसा। (१८अ० ५२क०) यत्र ऋषयः। यत्रऽऋषयो जग्मुः। ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वो विधीयमानोऽन्यस्याः संहिताया निवृत्तिं करोति विवृत्तिसंहितैवात्र भवति न स्वरसंहिता॥

अथैकमुत्तरस्य॥५०॥

अथानन्तरमुत्तरो वर्णः चशब्दात् पूर्वश्च एकं वर्णं विकार-भूतमापद्यते, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्॥

सिमं० सवर्णे दीर्घम्॥५१॥

"सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्" इत्युक्तम्। सिम्संज्ञकः स्वरः सवर्णे स्वरे प्रत्यये परे पूर्व उत्तरश्च एकं वर्णं दीर्घमाप-द्यते। यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु। प्रार्पयतु। (२६अ० २३क०) तव अयम्। तवायम्। (२०अ० ८१क०) नासत्या अश्वावत्। नासत्याश्वावत्। (२०अ० ७९क०) सुचि इव। सुचीव घृतम्। (१२अ० ६क०) हि इम्। विहीमिद्ध। (२अ० १५क०) अनु ऊत्। अनूत्पम्॥

अनुनासिकवत्यनुनासिकम् ॥ ५२ ॥

अनुनासिकवत्येकीभावे पूर्वस्य परस्य एकमनुनासिकमापद्यते। यथा (१५अ० १८क०) उप अꣳशुः। उपाꣳशुःऽ। (१७अ० ८८क०) उप अꣳ शुना। उपाꣳशुना समंमृतत्वम्। "अनुनासिका चोपधा" इत्यादिना एकस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं एकस्मिन् पक्षे अनुस्वारो विहितः। तत्र यस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं तमधिकृत्योच्यते। एतदनुनासिकवत्यनुनासिकमिति ॥

कण्ठ्यादिवर्णे एकारम् ॥ ५३ ॥

कण्ठ्यात्पर इवर्णः पूर्वस्वरस्य परस्य कण्ठ्य एकमेकारं वर्णमापद्यते। यथा (१८अ० ४८क०) वरुण इह। वरुणेह बोधि। (४अ० १क०) आ इदम्। एदमगन्म ॥

उवर्णे ओकारम् ॥ ५४ ॥

कण्ठ्यादुत्तरे उवर्णे कण्ठ्य उवर्णस्यैकमोकारमापद्यते। यथा (१अ० १क०) त्वा ऊर्जे। त्वोर्जे। (२अ० ३क०) त्वा उत्तरतः। मित्रावरुणौ त्वोत्तरतःऽ ॥

समुद्रस्येमँस्त्वे मँस्त्वोम्रन्निति च ॥५५॥

"सन्ध्यक्षर ऐकारौकारौ" इति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादभूत उत्तरसन्ध्यक्षरस्वरूप एकादेशो निपात्यते। यथा (१३अ० १७क०) समुद्रस्य एमन्। समुद्रस्येमन्। (१३अ० ५३क०) त्वा एमन्। अपान्त्वेमन् (१३अ० ५३क०) त्वा ओम्नन्। अपान्त्वोम्नन् ॥

एजत्योजोरेकेषाम् ॥ ५६ ॥

अवर्णात् पूर्वस्मादेजत्योजोः प्रत्यययोरेकेषामाचार्याणाम्-

तेन उत्तरसवर्ण आदेशो भवति। यथा (४॰अ॰ ६क॰) न एजति। नेजति। ओजः यथा (३६अ॰ १क॰) सह ओजः। वागोजः। सहोजः। एकेषामिति किम्। तदेजति तन्नैजति। वागोजः। सहोजः॥

सन्ध्यक्षर ऐकारौकारौ॥ ५७॥

अवर्णः सन्ध्यक्षरे प्रत्यये पूर्व उत्तरश्च एकमक्षरमापद्यते। ऐकारम्। औकारञ्च। अत्र चत्वारि सन्ध्यक्षराणि द्वावेतौ विकारौ ऐकारौकारौ तत्र यथासम्भवात् "विकारौ यथासन्नम्" इति एकारे ऐकारे च प्रत्यये ऐकारो भवति। ओकारे औकारे च प्रत्यये औकारो भवति। एकारे भवति यथा (२२अ॰ ३४क॰) स्वाहा एकताय। स्वाहैकताय। ऐकारे भवति यथा (१८अ॰ १८क॰) इन्द्राय ऐन्द्रम्। इन्द्रायैन्द्रम्। ओकारे भवति यथा (८अ॰ ३९क॰) इन्द्र ओजिष्ठ। इन्द्रौजिष्ठ। औकारे भवति यथा (३१अ॰ ९क॰) प्र औक्षन्। प्रौक्षन्॥

वाहौ च स्वरभूते॥ ५८॥

वाहौ च प्रत्यये स्वरभूते पूर्वः कण्ठ्य उत्तरश्च वाहः सम्बन्धी उवर्ण एकमौकारमापद्यते। यथा (१८अ॰ २६क॰) तुर्य्य ऊहौ। तुर्य्यौहौ। (१८अ॰ २७क॰) पष्ठ ऊहौ। पष्ठौहौ। स्वरभूत इति किम्। (१८अ॰ २७क॰) पष्ठवाट् च मे। "उवर्ण ओकारम्" इत्यस्यायमपवादः॥

आरम्नृकारोऽपृक्तात्॥ ५९॥

अपृक्तात्पदात्पर ऋकार आरमापद्यते सहापृक्तेन। यथा (३०अ॰ ९क॰) आ ऋत्यै। आर्त्यै परिवित्तम्। अत्र स्वरो रेफस्याकारमारोहति॥

ऌकारश्चाल्कारम् ॥ ९० ॥

इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति व्यर्थत्वात् । ऌकारश्चाल्कारमापद्यते । आ ऌकारः । आल्कारः ॥

एदोद्भ्यां पूर्वमकारः ॥ ९१ ॥

एकारौकाराभ्यां पर अकारः पूर्वरूपमापद्यते । यथा (१८अ० ५७क०) ते अवन्तु । तेऽवन्तु स्मान् । (२४अ० ३७क०) ते अप्सरसाम् । तेऽप्सरसाम् । (२अ० २१क०) वेदः असि । वेदोऽसि । (२अ० २क०) स्तुपः असि । स्तुपोऽसि । "सर्वो अकार ओकारम्" । "अकारे च" इत्यनेन च ओकारः ॥

तौ चेदुदात्तावनुदात्ते स्वरितौ ॥ ९२ ॥

तौ यदि एकारौकारौ उदात्तौ भवतः तदाऽनुदात्ते अकारे परे स्वरितौ भवतः । यथा वेदो असि । वेदोऽसि । स्तुपो असि । स्तुपोऽसि । ते अप्सरसाम् । तेऽप्सरसाम् । "एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः" इति स्वरितत्वं विहितमेव । इह त्वपवादार्थं तदुच्यते ॥

न देशे भवति ॥ ९३ ॥

देशे इत्ययमेकारः अभवदित्येतस्मिन् प्रत्यये न स्वरितो भवति । यथा (३४अ० ११क०) देशे अभवत् । सो देशेऽभवत्सरित् ॥

गाहमानः शिवो भरन्तो हर्षोभ्यो जम्भयन्तो वाजे वाजजितो मदन्तः शोचेऽवसे सुषुवे ज्योते सुपर्णो वीरुधः सुवीरो धातवे सूनवे दूणानऽ-आशवो वहतः सङ्क्रन्दनो बाहवोऽयुध्योऽद्रुहः ॥ ९४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते। अभिनिधानं च पूर्वरूपता। गाहमानो यथा (१७अ० ३८क०) गाहमानोऽद्रयः)। शिवो यथा (३अ० ६१क०) अहिंसं सवतः शिवोऽतो हि। भरन्तो यथा (११अ० ७५क०) भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते। द्वेषोभ्यो यथा (५अ० ३५क०) द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः। जम्भयन्तो यथा (८अ० १६क०) जम्भयन्तोऽहिम्। वाजे यथा (९अ० १८क०) वाजेवाजेऽवत। वाजजितो यथा (९अ० १३क०) वाजजितोऽध्वनः। मदन्तो यथा (११अ० ७५क०) मदन्तोऽग्ने मा ते। शोचे यथा (१२अ० २६क०) भद्रशोचेऽप्पम्। अवसे यथा (९अ० २६क०) अवसेऽग्निमन्वारभामहे। सुषुवे यथा (९अ० २३क०) सुषुवेऽग्रेसोमम्। ज्योते यथा (८अ० ४३क०) ज्योतेऽदिति सरस्वति। सुपर्णो यथा (१२अ० ४क०) सुपर्णोऽसि गरुत्मान्। वीरुधो यथा (१२अ० ९४क०) वीरुधोऽस्मैसन्दत्त। सुवीरो यथा (४अ० ३७क०) सुवीरोऽवी रक्षा। धातवे यथा (३८अ० ५क०) सरस्वति तमिह धातवेऽकः। सूनवे यथा (३अ० २५क०) सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। दृणानो यथा (१३अ० ९क०) दृणानोऽस्तांसि। आशवो यथा (१५अ० ४१क०) आशवोऽस्तम्। वहतो यथा (८अ० ३५क०) वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम्। सङ्क्रन्दनो यथा (१७अ० ३३क०) सङ्क्रन्दनोऽनिमिषः)। बाहवो यथा (१७अ० ४६क०) बाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ। अयुध्यो यथा (१७अ० ३९क०) अयुध्योऽस्माकं सेनाः। अद्रुहो यथा (१२अ० ५०क०) अद्रुहोऽनमीवाऽइषो मही। ननु "एदोङ्भ्यां पूर्वमकारः" इत्यनेनैवाभिनिहितः सिद्धः किमर्थं गाहमानादिभ्य उत्तरस्याकारस्याभिधानमुच्यते। नैवाभिनिहितः सिद्धः "प्रकृतिभाव स्तु" इति प्रकृतिभावमनु वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः॥

वोऽहꣳ सोऽहꣳ सोऽस्माकं तेऽभिगरो वोऽर्वाची ॥ ६५ ॥

एते द्विपदा यथागृहीतमेवाभिनिधीयन्ते। वोऽहं यथा (८अ० ४क०) तेषाꣳ विशिप्रियाणां वोऽहम्। सोऽहं यथा (१८अ० ३५क०) सोऽहंवाजम्। सोऽस्माकं यथा (१२अ० १०१क०) उपस्थिरस्तु सोऽस्माकम्। तेऽभिगरो यथा (८अ० ४७क०) अनुष्टुप्तेऽभिगरः। अर्वाची यथा (८अ० ४क०) आवोऽर्वाची सुमतिः॥

येऽन्नाद्ययोः ॥ ६६ ॥

ये इत्येतस्मात् परयोः अन्नाद्यसम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते। अन्न यथा (१६अ० ६२क०) येऽन्नेषु। अद्य यथा (१२अ० ४५क०) येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः॥

अविद्याऽसम्भूत्योश्च ॥ ६७ ॥

अविद्या असम्भूतिसम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते। चशब्दात् ये इत्येतस्मात् परः। अविद्या यथा (४०अ० १२क०) येऽविद्यामुपासते। असम्भूतिं यथा (४०अ० ९क०) येऽसम्भूतिमुपासते। इत्येतयोरिति किम् (१६अ० ८क०) यश्चो येऽअस्य सत्वानः॥

उपस्थेऽन्तस्तेभ्योऽकरम् ॥ ६८ ॥

एतौ च द्विपदौ यथागृहीतमेवाऽभिनिधीयेते। उपस्थेऽन्तो यथा (१२अ० ३९क०) शिवे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याम्। तेभ्योऽकरं यथा (१६अ० ८क०) अहन्तेभ्योऽकरं नमः॥

नमोऽस्त्वसौवामथ्याम् ॥ ६९ ॥

नमोऽस्तु एतच्च द्विपदं यथागृहीतमेवाभिनिधीयते।

सौत्रामण्यां चेन्न भवति। यथा (१३अ० ६क०) नमोऽस्तु सर्पेभ्यः। असौत्रामण्यां किम्। (१९अ० ६८क०) नमोऽस्मन्नाय ये॥

विष्वेऽग्रे विशो रायोऽनग्नौ॥ ७०॥

विष्व इत्यादिभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयतेऽग्नौ चेन्न भवति युञ्जानःऽ प्रथममित्यत आरभ्य स्वाहेत्यन्तेति यावदग्निरुच्यते। विष्वे यथा (८अ० १९क०) विष्वेऽसुत्तमम्। अग्रे यथा (९अ० ७क०) तेऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन्। विशो यथा (७अ० २५क०) अथा नऽइन्द्रऽइद्विशोऽसपत्नाःऽ। रायो यथा (८अ० १५क०) त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनु। अनग्नाविति किम्। (१८अ० ३१क०) विश्वेऽअद्य मरुतः। (१३अ० १क०) मयि गृह्णाम्यग्रेऽअग्निम्। (१३अ० ११क०) भवा पायुर्विशोऽअस्याः। (१२अ० १०९क) अस्मे रायोऽअमर्त्य॥

सूर्य्योऽग्नेऽभौ॥ ७१॥

सूर्य्यो अग्ने इत्येताभ्यां परः अभिशब्दस्याकारोऽभिनिधीयते। सूर्य्यो यथा (१३अ० ३०क०) सूर्य्योऽभितापीत्। अग्ने यथा (१२अ० ७क०) अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्। अभाविति किम्। (३१अ० १२क०) चक्षोः सूर्य्योऽअजायत। (९अ० २९क०) अग्नेऽअच्छा वदेह नः॥

रिषो यवसे पुरुप्रियोऽन्नपतेऽर्णवे॥ ७२॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते। रिषो यथा (११अ० ६८क०) मा सुरिषोऽम्ब। यवसे यथा (१५अ० ६२क०) प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्। पुरुप्रियो यथा (११अ० ७२क०) पुरुप्रियोऽग्ने। अन्नपते यथा (११अ० ८३क०) अन्न-

एतेऽन्तस्य । अर्णवे यथा (१६अ० ५५क०) अर्णवेऽन्तरिक्षे भवाः ॥

व्यपरे च ॥ ७३ ॥

एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । स चेदकारो वकारपरो यकारपरो वा भवति । यथा (१६अ० ५४क०) सहस्रयोजनेऽवधन्वानि । (१२अ० ६३क०) तिग्मतेजोऽयस्मयम् ॥

गवे मे मनसो वाजयन्तः सोम्यासः पाशिनो विदानोऽनृते मूजवतो त्वष्णोऽपाको दीदिवस्त्वयस्त्विठं॰शे ब्रह्मणे यको रथो विश्वतः पादो वसन्तः ॥ ७४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । गवे यथा (३अ० ५९क०) गवेऽश्वाय । मे यथा (२०अ० ८क०) विश्वो मेऽङ्गानि । मनसो यथा (२०अ० ३४क०) मनसोऽसि विलायकः । वाजयन्तो यथा (१८अ० ७४क०) वाजयन्तोऽश्याम । सोम्यासो यथा (१९अ० ५८क०) सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः । पाशिनो यथा (२०अ० ५३क०) पाशिनोऽति धन्वेव । विदानो यथा (१९अ० ५४क०) संविदानोऽनु द्यावापृथिवी । अनृते यथा (१९अ० ७७क०) अश्रद्धामनृतेऽदधात् । मूजवतो यथा (३अ० ६१क०) मूजवतोऽतीहि । त्वष्णो यथा (२०अ० ४४क०) त्वष्टाऽदधच्छुष्ममिन्द्राय त्वष्णोऽपाकः । अपाको यथा (२०अ० ४४क०) अपाकोऽचिष्टुर्यशसे । दीदिवो यथा (१७अ० ९क०) स नः पावक दीदिवोऽग्ने । त्वयस्त्विठं॰शे यथा (२१अ० २८क०) त्वयस्त्विठं॰शेऽमृताः । ब्रह्मणे यथा (७अ० २१क०) शुक्रे ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय । यको यथा (२३अ० २२क०) यको-

इमकौ मंकुन्तकः। रथो यथा (१अ० ३६क०) दृडभो रथो-ऽस्मान्। विश्वतो यथा (२५अ० १४क०) विश्वतोऽदब्धासः। पादो यथा (३१अ० ३क०) पादोऽस्य विश्वा भूतानि। वसन्तो यथा (३१अ० १४क०) वसन्तोऽस्यासीत्॥

अवोस्त्वग्ने गृहपतेऽभि सत्त्वानोऽहं नोऽज-स्रया विमानोऽजस्रः सुतेऽश्विना नमोऽग्नये तेऽग्रं तेऽग्रे वृत्तस्य प्रथमोऽन्तस्तेऽन्येन॥ ७५॥

एतेषां च द्विपदानां उत्तरपदादिर्यथागृहीतमेवाकारो-ऽभिनिधीयते। अवोऽस्तु यथा (३अ० ३१क०) महि त्रीणाम-वोऽस्तु। अग्ने गृहपते यथा (३अ० ३९क०) अग्ने गृहपते-ऽभि द्युम्नम्। सत्त्वानो यथा (१६अ० ८क०) अस्य सत्त्वानो-ऽहम्। नोऽजस्रया यथा (१७अ० ७४क०) पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ्य। विमानोऽजस्रो यथा (१८अ० ६८क०) विमा-नोऽजस्रो घर्मो हविः। सुतेऽश्विना यथा (२०अ० ५६क०) तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा। नमोऽग्नये यथा (२३अ० १३क०) ब्रह्मा क्षत्राय नोऽवतु। तेऽग्रं यथा (२३अ० २४क०) माता च ते पिता च तेऽग्रम्। तेऽग्रे वृत्तस्य यथा (२३अ० २५क०) तेऽग्रे वृत्तस्य क्रीडतः। वृत्तस्येति किम्। (९अ० ७क०) तेऽग्रेऽश्वमयुञ्जन्। प्रथमोऽन्तो यथा (२३अ० ६३क०) सभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तः। तेऽन्ये यथा (२३अ० १५क०) महिमा तेऽन्येन॥

पयायो जह्योमोऽम्बिके॥ ७६॥

पयायः जह्योमः अम्बिके एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽका-रोऽभिनिधीयते। पयायो यथा (३५अ० १क०) अपेतो यन्तु

प्रणक्तोऽस्तु क्ता(: । जक्षीमो यथा (३५अ० १०क०) अक्षा जक्षी-मोऽशिवा यं । अम्बिके यथा (२३अ० १८क०) अम्बेऽअम्बिके-ऽम्बालिके ॥

नो नुमोऽदुग्धाऽइव प्रचेतसोऽश्वान्नरो-ऽस्माकँ वृषपाणयोऽश्वाः प्रदिशोऽनूदितेऽनागा-ऽअन्धसोऽर्चा पनस्य तेऽद्वा यज्ञियेभ्योऽमृतत्वँ-विपश्चितोऽभिर्जनोऽनमीवऽआयुवोऽनु नोऽद्य देशेऽभवद्द्युनेऽजनिष्ट विद्मनाऽपसोऽजायन्त पूर्व्यासोऽरेणवो नोऽस्मा नोऽदितिर्नोऽहिः ॥७७॥

एते च द्विपदा यथागृहीतमेवाभिनिधीयन्ते । नो नुमो-ऽदुग्धा इव यथा (२७अ० ३५क०) अभि त्वा शूर नो नुमो-ऽदुग्धाऽइव । प्रचेतसोऽश्वान् यथा (२८अ० ५०क०) अश्वाजान् प्रचेतसोऽश्वान् । नरोऽस्माकं यथा (२८अ० ५७क०) नो नरो-ऽस्माकमिन्द्र । वृषपाणयोऽश्वा यथा (२८अ० ४४क०) वृषपाण-योऽश्वा रथेभिः । प्रदिशोऽनु यथा (३२अ० ४क०) प्रदिशोऽनु सर्वाः । उदितेऽनागा यथा (३३अ० २०क०) यदद्य सूरऽउ-दितेऽनागाः । अन्धसोऽर्चा यथा (३३अ० २३क०) अन्धसो-ऽर्चा विश्वानराय । पनस्य तेऽद्वा यथा (३३अ० ३८क०) पनस्य तेऽद्वा देवमद्धा २॥ऽ असि । यज्ञियेभ्योऽमृतत्वम् यथा (३३अ० ५४क०) यज्ञियेभ्योऽमृतत्वꣳ सुवसि भागमुत्तमम् । विपश्चि-तोऽभिर्यथा (३३अ० ८१क०) पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितो-ऽभिस्तोमैः । जनोऽनमीवो यथा (३३अ० ८६क०) सवः इज्ज-नोऽनमीवः । आयवोऽनु यथा (३३अ० ९७क०) आयवोऽनु-ष्टुवन्ति । नोऽद्य यथा (३४अ० ९क०) अनु नोऽद्यानुमतिः ।

देशेऽभवद्यथा (३४अ० ११क०) सो देशेऽभवत्सरित्। वयुनेऽजनिष्ट यथा (३४अ० १४क०) इडायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट। विप्रनाऽपसोऽजायन्त यथा (३४अ० १२क०) विप्रनाऽपसोऽजायन्त मरुतः। पूर्व्यासोऽरेणवो यथा (३४अ० २७क०) पूर्व्यासोऽरेणवः सुक्रताः। नोऽस्मा यथा (२९अ० ४९क०) नोऽस्मा भवतु नस्तनूः। नोऽदितिर्यथा (२९अ० ४९क०) अधि ब्रवीतु नोऽदितिः। नोऽह्निर्यथा (३४अ० ५३क०) उत नोऽह्निर्बुध्न्यः॥

ब्राह्मणः॥ ७८॥

ब्राह्मण इत्येतस्मादोकारात्परोऽकारोऽभिनिधीयते। यथा (३१अ० ११क०) ब्राह्मणोऽस्य मुखम्॥

यजुष्षु च॥ ७९॥

"गाहमानः" इत्यादिभिः सूत्रैर्ऋक्ष्वभ्यभिनिधानमुक्तम्। इदानीं यजुष्ष्वाह। यजुष्षु च विशेषेण एकारादोकाराच्च परोऽकारोऽभिनिधीयते। यथा (३१अ० ११क०) वेदः असि। वेदोऽसि। यथा (३१क० ११क०) कः असि। कोऽसि। यथा (३१अ० ११क०) ते अप्सरसाम्। तेऽप्सरसाम्॥

सङ्क्रमे च सर्वत्र॥ ८०॥

गलत्पदमतिक्रम्यागलता सह सन्धानं सङ्क्रमः। "त्रिपदाद्यावर्त्तमाने सङ्क्रम" इति वक्ष्यति तत्र सङ्क्रमे एकारौकाराभ्यां परोऽकारोऽभिनिधीयते। चशब्दात् सर्वत्र यजुष्षु ऋक्षु च। यजुष्षु भवति यथा (२०अ० १४क०) शूद्रे यदर्य्ये। अत्र पदेषु सङ्क्रमो भवति। यथा (२०अ० १४क०) शूद्रेऽर्य्ये। (२५अ० १९क०) तार्क्ष्यः अरिष्टनेमिः। अत्र क्रमसंहिता-

यामभिनिहितो भवति । यथा (२५अ० १९क०) शुद्रे॒ऽर्य्ये॑ । तार्क्ष्योऽरि॑ष्टनेमिः । ऋत्तु भवति यथा (१७अ० ९०क०) यज्ञः अभि । य॒ज्ञोऽभि । सङ्क्रम इति किम् (२५अ० १९क०) स्व॒स्ति न॒स्तार्क्ष्योऽअरि॑ष्टनेमिः ॥

प्रकृतिभाव ऋत्तु ॥ ८१ ॥

"गाहमानादिभिः" सूत्रैर्ऋत्स्वभिनिहितोऽभिहितः । ततोऽन्यत्र ऋत्तु प्रकृतिभावो भवति । यथा (३अ० ११क०) उ॒प॒प्र॒यन्तो॑ऽअध्व॒रम् । आ॒रेऽअ॒स्मे च॑ शृण्व॒ते ॥

जुषाणस्त्वानध्वनि ॥ ८२ ॥

"यजुष्षु च" इत्यनेन सूत्रेण यजुष्ष्वभिनिधानमुक्तम् । तदपवादभूतमिदमारभ्यते । जुषाणशब्दसम्बन्धी ओकारः अनध्वनि प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (५अ० ३४क०) जु॒षा॒णोऽअ॒प्तु॒राज्य॑स्य वेतु॒ स्वाहा॑ । अनध्वनीति किम् । जुषाणोऽध्वाज्यस्य वेतु स्वाहा । इदमुदाहरणं शाखान्तरीयम् ॥

ते चानुदात्तमनुदात्ते ॥ ८३ ॥

ते इत्येतत्र पदं अनुदात्तं चेत् प्रकृत्या भवति अनुदात्ते च प्रत्यये । यथा (५अ० ७क०) या॒ ते॑ऽग्नेऽयः श॒या । अनुदात्तमिति किम् । (२४अ० ३७क०) तेऽप्स॒रसा॑म् ॥

हेडऽआपो गुर्वोऽपाग्ने धीरासो देवासऽउरो रक्षाणो मो वैश्वानरो वृषभो वच: प्राणाऽउदानोऽङ्कऽइमा मे वृष्णो दशमास्योऽश्वऽआविक्तोऽरिष्टोऽअर्जुन: प्रत्याश्राव: स्विष्टो घासे प्रणीतस्तेभ्यो नमोऽअस्तु दूरे नोऽअद्य यज्ञे सधस्थे

सोऽध्वरायेन्द्रे हिरण्यपर्णौ द्वारो देवोऽब्दो रथिभ्यो महद्भ्यः सᳲसदः॥ ८४॥

एते च एकारौकारा ऋक्षु यजुःषु च प्रकृत्या भवन्ति अकारे प्रत्यये। अत्र च यत्र द्वयोः पदयोः पाठः सूत्रे तत्र नियमार्थः स तेनैव पदेन परभूतेनाधस्तनपदस्य प्रकृतिभावः। एकपदे समाम्नाये त्वकारात्रे प्रकृतिभावः। इडो यथा (२१अ० ३क०) देवस्य हेडोऽअवं यासिसीष्ठाः ऋच्वयं प्रकृतिभावः। "व्यपरे च" इत्यनेनाभिनिहिते प्राप्ते (६अ० २७क०) देवीरापोऽअपान्नपात्। द्वितीयमुदाहरणं आपो। यथा (४अ० २क०) आपोऽअस्मान्। गुवो यथा (१अ० १२क०) देवीरापोऽअग्रे गुवोऽअग्रे पुवः। अपाग्ने यथा (१अ० १७क०) अपाग्नेऽअग्निम्। धीरासो यथा (१अ० २८क०) तामु धीरासोऽअनुदिश्य। देवासो यथा (४अ० १क०) यत्र देवासोऽअजुषन्त। उरो यथा (४अ० ७क०) द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्ष। रचाणो यथा (४अ० १४क०) रक्षाणोऽअप्रयुच्छन्। मो यथा (४अ० २२क०) मोऽअहन्तवं वीरम्। वैश्वानरो यथा (४अ० १४क०) वैश्वानरोऽअदब्धः। वृषभो यथा (४अ० ३०क०) अस्तभ्नाद्यांवृषभोऽअन्तरिक्षम्। वचो यथा (५अ० ८क०) उग्रंवचोऽअपावधीत्। प्राणो यथा (६अ० २०क०) प्राणोऽअङ्गेऽअङ्गे। उदानो यथा (६अ० २०क०) उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीतः। इमा मे यथा (१७अ० २क०) इमा मेऽअग्नऽइष्टकाः। वृष्णो यथा (७अ० २क०) वृष्णोऽअᳲशुभ्याम्। दशमास्यो यथा (८अ० २८क०) दशमास्योऽअस्रत्। अन्धो यथा (८अ० ५४क०) अन्धोऽअच्छेतः। आवित्तो यथा (१०अ० ८क०) आवित्तोऽअग्निः। (१०अ० २१क०) अरिष्टोऽअर्जुनः। द्विपदमेतत्।

प्रत्याश्रावो यथा (१८अ० २४क०) प्रत्याश्रावोऽनुरूपः । स्विष्टो यथा (२१अ० ५८क०) स्विष्टोऽअग्निरग्निना । घासे यथा (२१अ० ४४क०) घासेऽअज्राणाम् । प्रणीतो यथा (१८अ० १७क०) प्रणीतोऽअग्निरग्निना । तेभ्यो नमोऽस्तु यथा (१५अ० १५क०) तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु । तेभ्यो नमो इति किम् । (१६अ० ८क०) नमोऽस्तु नीलग्रीवाय । दूरे यथा (१७अ० ८३क०) दूरेऽअमित्रस्य गणः । नो यथा (१७अ० ८४क०) सम्मितासो नोऽअद्य । यज्ञे यथा (१७अ० ८४क०) यज्ञेऽअस्मिन् । सधस्थे यथा (११अ० ६१क०) पृथिव्याः सधस्थेऽअङ्गिरस्वत् । सो यथा (२३अ० ७५क०) सोऽअध्वराय परिणीयते । इन्द्रे यथा (२१अ० ४८क०) सुदेवमिन्द्रेऽअग्निना । हिरण्यपर्णो यथा (२१अ० ५६क०) हिरण्यपर्णोऽअश्विभ्याम् । द्वारो यथा (२१अ० ४९क०) देवीर्द्वारोऽअश्विना । देवो यथा (२१अ० ५८क०) देवोऽअग्निः स्विष्टकृत् । अब्दो यथा (१२अ० ७४क०) सजूरब्दोऽअयवोभिः । रथिभ्यो यथा (१६अ० २६क०) नमो रथिभ्योऽअरथेभ्यः । महद्भ्यो यथा (१६अ० २६क०) महद्भ्योऽअर्भकेभ्यः । सꣳसदो यथा (२६अ० १क०) सꣳसदोऽअष्टमी ॥

छन्दोऽअङ्कुपमङ्काङ्कमस्नीवयः ॥ ८५ ॥

छन्द इत्ययमोकारः अङ्कुपं अङ्काङ्कं अस्नीवय इत्येतेषु प्रकृत्या भवति । अङ्कुपं यथा (१५अ० ४क०) काव्यं छन्दोऽअङ्कुपम् । अङ्काङ्कं यथा (१५अ० ५क०) तन्द्रं छन्दोऽअङ्काङ्कम् । अस्नीवयो यथा (१४अ० १८क०) प्रतिमाच्छन्दोऽअस्नीवयश्छन्दः । एतेष्विति किम् (१५अ० ५क०) सꣳस्तुप्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दः ॥

का भुवोतौ सदना होतारा ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमेमसदन्नश्यामाकर्मोर्ध्वमियमवस्तादुतास्तिषु ॥ ८६ ॥

का भुवा ऊती सदना होतारा ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमा एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति। ईम् असदन् अश्याम अकर्म ऊर्ध्वम् इयम् अवस्तात् उत अस्ति इत्येतेषु प्रत्ययेषु यथासङ्ख्यम्। का यथा (२३अ० ५५क०) काऽईमरे। भुवा यथा (२अ० ६क०) भुवाऽअसदन्। ऊती यथा (१८अ० ७४क०) ऊतीऽअश्याम रयिम्। सदना यथा (८अ० १८क०) सुगावो देवाः सदनाऽअकर्म। होतारा यथा (२७अ० १८क०) दैव्या होताराऽऊर्ध्वम्। ज्या यथा (२९अ० ४०क०) ज्याऽइयम्। स्वधा यथा (३३अ० ७४क०) स्वधाऽअवस्तात्। पृथिवी यथा (३३अ० ४२क०) पृथिवीऽउत द्यौः। प्रतिमा यथा (३२अ० २क०) न तस्य प्रतिमाऽअस्ति।

प्रगृह्यं० स्वरे॥ ८७ ॥

प्रगृह्यं पदं स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति। यथा (७अ० ३१क०) इन्द्राग्नीऽआगतम्। (३३अ० ५क०) स्वर्धेऽअन्यान्या। स्वरसन्धेरपवादः॥

न रोदसीमे ॥ ८८ ॥

रोदसी इत्येतत्पदं प्रगृह्यं इमे इत्येतस्मिन् पदे न प्रकृत्या भवति। यथा (२७अ० २४क०) राये नु यञ्जज्ञतूरोदसीमे। इमे इति किम्। (१७अ० ५९क०) आ पप्रिवान्रोदसीऽअन्तरिक्षम्॥

विश्पतीवोपस्थिते ॥ ८९ ॥

विश्पती इत्येतत् पदं इवे परभूते उपस्थिते इतिकरणे प्रकृत्या भवति। यथा (३३अ० ४०क०) विश्पती̍ऽइवेति̍ विश्पती̍ऽइव। उपस्थित इति किम्। (३३अ० ४४क०) मा विश्पती̍व वीरिटे ॥

उकारोऽपृक्तोऽस्पर्शात् ॥ ९० ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णः अस्पर्शात् परः प्रकृत्या भवति स्वरे प्रत्यये। यथा (२३अ० १६क०) न वाऽउ̍ऽएतत्। (१७अ० ९७क०) एतवाऽउ̍ऽअग्नौ। अपृक्त इति किम्। (३अ० ५१क०) योजान्विन्द्र। अस्पर्शादिति किम्। (२३अ० ९क०) किम्वा वपनं महत् ॥

प्लुतमितौ ॥ ९१ ॥

प्लुतान्तं पदं प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये। यथा (२३अ० ४९क०) विवेशा ३ इति̍। तेषु विश्वंभुवनमाविवेशा ३ ॥

ओकारश्च ॥ ९२ ॥

ओकारः पदान्तीयः प्रकृत्या भवति इतौ प्रत्यये। यथा (२०अ० ७८क०) चित्रभानो इति। (४अ० २७क०) कृशानो इति̍। इतावित्यनुवृत्तिः कस्मात् स्वरमात्रे मा भूत् इतावित्येव (४अ० २७क०) कृशानवेते वः ॥

उकारोऽपृक्तो दीर्घमनुनासिकम् ॥ ९३ ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णो दीर्घमनुनासिकं चापद्यते। यथा (८अ० ४०क०) ऊँ इति̍। इतावित्येव। यथा (२५अ० ४४क०) न वाऽउ̍ एतत्। नात्र दीर्घमनुनासिकं च। इतावविद्यमानत्वात् ॥

एतेभ्यः परं पदं चर्चायाम् ॥ ९४ ॥

इतिकरणाच्च परं उ इत्येतत् पदमपृक्तं दीर्घमनुनासिकमापद्यते पदचर्चायाम्। चर्चापदस्वरूपमुक्तम् एतदुक्तं भवति वेष्टने यदितिकरणात् परं पदं चर्चा तदेवमुच्यते। तत्पदस्वरूपज्ञापनार्थम्। यत्र तु तथाभूतं पदस्वरूपं न भवति तत्र उ इत्येतत्स्वरूपं हि तत् पदं भवति। अयं चार्थोऽनेन सूत्रावयवेन ज्ञाप्यते। इतिकरणात् परतो यत्पदवचनं तत्स्वरूपज्ञापनार्थमिति। (८अ० ४०क०) उत्। ऊँ इत्यूम्। त्यम् ज्ञातवेदसमिति ज्ञात। वेदसम्। पदचर्चायामिति किम्। उइति॥

तकारवर्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम्॥ ९५॥

तकारवर्गः पदान्तीयः चकारवर्गे प्रत्यये परे चकारवर्गमापद्यते। यथा (३६अ० २४क०) तत् चक्षुः। तच्चक्षुः। (२०अ० ५२क०) आरात् चित्। आराच्चिद्द्वेषः। (१५अ० ५क०) आच्छत् छन्दः। आच्छच्छन्दः। (१५अ० २४क०) उत् जिह्वानाः। ऊर्ध्वयामुज्जिह्वानाः। झकारादि ञकारादि च पदानामुदाहरणं संहितायां न विद्यते। नकारस्य चकारछकारप्रत्यययोः सन्धिरुक्तः। "नुः"। "चछयोः शम्"। जकारे उदाहरणम्। यथा (५अ० ३६क०) वाजान् जयतु। वाजाञ्जयतु॥

शकारे च॥ ९६॥

शकारे च प्रत्यये परे तकारवर्गश्चकारवर्गमापद्यते। यथा (१अ० ५क०) तत् शकेयम्। तच्छकेयं तन्मे। (१७अ० ४५क०) उत् शिषः। माऽमीषां कञ्चनोच्छिषः। (३३अ० ५क०) स्वधावान् शक्रः। स्वधावाञ्छक्रः। (२४अ० ११क०) पिशङ्गान्

शिशिराय । पिशङ्गाच्छिशिराय । (२५अ० १क०) आदित्यान् श्मश्रुभिः । आदित्याञ्श्मश्रुभिः ॥

परस्थास्पर्शपरश्छम् ॥ ९७ ॥

परस्य शकारः अस्पर्शपरश्छकारमापद्यते । यथा तच्छ्र- केयम् । माऽमीषां कञ्चनोच्छिषः । स्वधावाञ्छुक्रः । पिश- ङ्गाच्छिशिराय । अस्पर्शपर इति किम् । आदित्याञ्श्मश्रुभिः ॥

उदस्तभाने लोपम् ॥ ९८ ॥

उत् उपसर्गात्परस्तभाने प्रत्यये सकारो लोपमापद्यते । यथा (१७अ० ७२क०) उत् स्तभान । ज्योतिषा दिवमुत्तभान । (४अ० ३६क०) उत् स्तम्भनम् । उत्तम्भनम् ॥

अश्वात् स्थे तकारꣳ संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

अश्वशब्दादुत्तरः सकारः तकारमापद्यते संज्ञायां स्थे प्रत्यये । अश्वः अशनव्यापारोऽग्निरस्मिँस्तिष्ठतीत्यश्वत्थो वृक्षः । यथा (१२अ० ७९क०) अश्वत्थे वो निषदनम् । संज्ञायां किम् । अश्वस्थः पुरुषः ॥

स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥१००॥

इत उत्तरं द्विर्भावप्रकरणं वर्त्तिष्यते । स्वरात्परः संयो- गादिभूतो वर्णो द्विरुच्यते सर्वत्र । अधस्तनविधानं पदान्त- पदाद्योः । इदं तु सर्वत्र पदान्तपदाद्योर्मध्ये च पदान्तपदा- द्योर्भवति । यथा (१३अ० ३८क०) सम्यक् स्रवन्ति । सम्यक्क्- स्रवन्ति । द्वौ ककारौ सकारो रेफश्च संयोगः । तत्र पूर्वककारो द्विरुक्तिजः । (१३अ० ५७क०) अनुष्टुप्प्शारदी । द्वौ पकारौ शकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमः पकारो द्विरुक्तिजः । पदमध्ये भवति यथा (२४अ० १क०) अश्वस्तू+ । द्वौ शकारौ वकारश्च

संयोगः। तत्र प्रथमः शकारो द्विरुक्तिजः। स्वरादिति किम्। (३३अ० १५क०) श्मश्रुभिश्श्मश्रु'त्काणं। अत्र शकाररेफौ संयोगः॥

परं तु रेफहकाराभ्याम्॥ १०१॥

रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते न तु रेफहकारौ। यथा (१अ० १क०) ऊ॒र्ज्जे। रेफो द्वौ जकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो जकारः क्रमजः। (३१अ० १२क०) सूर्य्य॑॰। रेफो द्वौ यकारौ संयोगः। तत्र पूर्वो यकारः क्रमजः। (१४अ० १क०) बा॒ह्व्वोः)। हकारो द्वौ वकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो वकारः क्रमजः॥

ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः॥ १०२॥

ऊष्माणः शषसहाः। अन्तस्था यरलवाः। एतेभ्यः परः स्पर्शो द्विरुच्यते। यथा (२४अ० ४क०) पृश्न्नि॒॰। एकः शकारो द्वौ नकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः। (१८अ० १३क०) अश्म्मा। शकारो द्वौ मकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो मकारः क्रमजः। (२५अ० ४०क०) पार्ष्ण्य॑ग्रा। रेफः षकारो द्वौ णकारौ यकारश्च संयोगः। तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः। (१अ० ८क०) सस्न्नि॑तमम्। सकारो द्वौ नकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः। (१०अ० २क०) रा॒ष्ट्ट्रदा राष्ट्ट्र॑म्। षकारो द्वौ टकारौ रेफश्च संयोगः। तत्र प्रथमष्टकारः क्रमजः। (११अ० ११क०) हस्त्ते॑। सकारो द्वौ तकारौ संयोगः। तत्र प्रथमस्तकारः क्रमजः। हकारस्य द्विर्भावो निषिद्धः। यकारस्य परभूतैः स्पर्शैः संयोगो न विद्यते। रेफस्य द्विर्भावो निषिद्धः। (२३अ० १३क०) शु॒ल्म्म॑लिः)। लकारो द्वौ मकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो मकारः क्रमजः। (१०अ० ८क०) उल्-ब्ब॑म्। लकारो द्वौ बकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो बकारः

क्रमजः। (२१अ० ३२क०) द॒धि॒क्राव्ण॑ः। वकारो द्वौ णकारौ संयोगः। तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां च ॥ १०३ ॥

जिह्वामूलीयादुपध्मानीयाच्च परः स्पर्शो द्विर्भवति। जिह्वामूलीयाद्भवति यथा (३अ० २७क०) मयि॑ व॒ᳵ क्राम॒धर॑णम्। जिह्वामूलीये द्वौ ककारौ संयोगः। तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः।

अवसानार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ १७८ ॥

एवमधस्तादर्थनिबन्धनं पुनरुक्तस्य ग्रहणं प्रोक्तमिदानीं संहितार्थमाह। संहिताऽवसानार्थं च न पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति। यथा आकू॑त्यै। प्रयुजे॑। अ॒ग्नये॑। स्वाहा॑।

मेधायै॑। मन॑से। दी॒क्षायै॑। तप॑से। सर॑स्वत्यै। पूष्णे॑। अ॒ग्नये॑। स्वाहा॑। अग्नये स्वाहेत्येतदत्र पुनरुक्तमवसानार्थं गृह्यते। बृह॒स्पत॑ये। ह॒विषा॑। वि॒धे॒म। स्वाहा॑। नात्रावसा- नादन्यत्प्रयोजनमस्तीति॥

अविकारार्थं च॥ १७९॥

पदाविकारज्ञापनार्थं च पुनरुक्तं गृह्यते। यथा (२२अ॰ २७क॰) इ॒षायै॑। ऊ॒र्जायै॑। स्व॒रिति॒ स्वः॑। स्वाहा॑। मदु॒र्ध्ने व्य॑श्नु॒विने॑। अत्र स्वरित्येतस्य पदस्य परतो यत् स्वाहाका- रस्य ग्रहणं तदविकारार्थम्। यदिह स्वाहाकारो लुप्यते। तदा क्रमसंहितायामप्यस्य पदस्य विकारः स्यात्। स्वम्ँ॒ दु॒र्ध्ने। मू॒दुर्ध्ने व्य॑श्नु॒विने॑। तथा च सति दृष्टरेफत्वादस्य पदस्य क्रम- संहितायां वेष्टको न स्यात्। अतः पदक्रमसंहितायां विका- रार्थं स्वाहेत्यस्य पदस्य ग्रहणम्॥

उत्सर्गश्च॥ १८०॥

उत्सर्गः परित्यागः। परित्यागश्चाधस्तनसूत्रविहितस्य लक्षणस्य भवति केषाञ्चिदाचार्य्याणां मतेन। यथा स्वम्ँ॒- दु॒र्ध्ने। मू॒दुर्ध्ने व्य॑श्नु॒विने॑। एवं च कृत्वा विकल्पेनैतल्लक्षणम्॥

क्रमः स्मृतिप्रयोजनः॥ १८१॥

क्रम इत्ययमधिकार आऽध्यायपरिसमाप्तेः। संहिताध्ययने प्रयोजनं प्रसिद्धम्। यज्ञे स्वाध्याये च संहितायाः सम्बन्धात पदाध्ययने संहितार्थपरिज्ञानं प्रयोजनमिति गम्यते। उक्तं च भाष्यकारेण "पदानि स्वं स्वमर्थङ्गमयन्तीति"। पदानि स्वं स्वमर्थमभिधाय चित्तवृत्तिव्यापाराण्यर्थमवगमयन्ति। अथे- दानीं पदार्था अवगताः वाक्यार्थमवगमयन्तीति पदपूर्वकं

पदार्थपरिज्ञानं पदार्थपरिज्ञानपूर्वकवाक्यार्थपरिज्ञानं दर्श-यति। एवं संहितापाठे पदपाठे च प्रसिद्धं प्रयोजनम्। न तथा क्रमपाठ इत्यत आह। स्मृतिः प्रयोजन इति। स्मृतिः प्रयोजनमस्येति स्मृतिप्रयोजनः। संहिताविषयं दृढस्मरणं करोति पदविषयं च। प्रयोजनदिगियं सूत्रकृता प्रदर्शिता। प्रयोजनानि तु अन्यान्यानि बहूनि यथा द्वयोर्द्वयोः पदयोर्व-र्णसंहितोदात्तादिस्वरसंहिता च क्रमं मुक्त्वा नान्येन ज्ञायते। संहितावसानं च। उत्तमं चैतत्। पदकारणं क्रमः, क्रमणं क्रमः, सम्मानं च शिष्टानां मध्ये क्रमं करोति। व्याकरण-स्मृतिश्च क्रमाध्यायिनि प्रत्ययं विदधाति। तदधीते तद्वेद इत्युपक्रम्य "क्रमादिभ्यो वुन्निति" अत्र क्रममधीते क्रमकः। पदमधीते पदकः। सिद्धक्रमस्याध्ययनं दर्शयति। अतो हि क्रमो बहुप्रयोजनवान् ॥

द्वे द्वे पदे सन्दधात्युत्तरेणोत्तरमाऽवसाना-दपृक्तवर्जम् ॥ १८२ ॥

द्वे द्वे पदे सन्दधाति कथं सन्दधाति उत्तरेणोत्तरं पदं सन्दधाति। ततस्तेनान्यदुत्तरमेवमवसानं यावत् अपृक्तं वर्ज-यित्वा। अपृक्तं वक्ष्यति। यथा (३अ० ४क०) उपत्वा। त्वाऽग्ने। अग्ने हविष्मतीः। हविष्मतीर्घृताचीः। घृता-चीर्यन्त। यन्तहर्य्यत। हर्य्यतीति हर्यत। अपृक्तमिति किम्। (२४अ० २२क०) सोमाय हंसान्। हंसानालभते। आलभते। (१अ० १क०) कर्मणऽआप्यायध्वम्। आप्यायध्वम्। प्यायध्वमघ्न्याः। (१२अ० २७क०) उदुत्वा। ऊँऽइत्यूँ। त्वा। विश्वे। (७अ० ४१क०) उदुत्यम्। ऊँऽइत्यूँ। त्यम्।

ज्ञातवे दसम्। (११अ० ३०क०) तमु॒त्वा। उ॒ऽइत्यु॑। त्वा। दृ॒द्याङ्।

अपृक्तमध्यानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥१८३॥

अपृक्त आकार उकारस्य अपृक्त एषां मध्य इत्यपृक्तमध्यानि तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। लम्बकर्णवत्। त्रीणि मध्यानि स त्रिक्रमो भवति। यथा (२४अ० २२क०) सोमाय॑ ह॒ठं॒०सान्। ह॒ठं॒०सानालभते। आलभते। (१अ० १क०) कर्म॒णऽआप्यांय॑ध्वम्। आप्यांयध्वम्। (११अ० २७क०) उद्दु॒त्वा। उ॒ऽइत्यु॑। त्वा विश्वे॑। (११अ० २८क०) तमु त्वा। उ॒ इत्यु॑। त्वा दृध्यङ्॥

पुनराकारेणोत्तरम् ॥ १८४ ॥

आकार उकारस्यापृक्तौ तयोरुकारस्य प्रगृह्यत्वादुपरिष्टाद्दृष्टकं वक्ष्यति। आकारस्य यद्वक्तव्यं तदाह त्रिक्रमं कृत्वा पुनराकारेणोत्तरं पदं सन्दधाति। यथा सोमाय ह॒ठं॒०सान्। ह॒ठं॒०सानालभते। आलभते। कर्म॑ण्ऽआप्यांयध्वम्। आप्यांयध्वम्॥

मोषूणाभीषुणौ च ॥ १८५ ॥

एतौ त्रिक्रमौ भवतः। यथा (३अ० ४५क०) मोषूण॑÷। मोऽइति मो। सु नं÷। न॒ऽइन्द्र॒। (२७अ० ४०क०) अ॒भीषुणं÷। सुनं÷। न॒ः सखीनाम्॥

चत्वार्य्यपृक्तपूर्वे नकारपरे सौ ॥१८६॥

चत्वारि पदानि सन्दधाति स्विइत्येतस्मिन् पदेऽपृक्तपूर्वे नकारपरे च। यथा (११अ० ३८क०) उ॒र्ध्वऽउ॒षुणं÷। उ॑ ऽइत्यु॑। सु नं÷। न॒ऽऊ॒तये॑। (१७अ० ७७क०) ए॒ताहृद्यां॰सऽउ॒षुणं÷। उ॒ऽइत्यु॑। सु नं÷। नुः सहृद्यासः। (२०अ०

७२क०) गोमदूषुर्णासत्या। गोमदिति गो। मत्। ऊँऽइत्यू। सुनासत्या। नासत्याश्वावत्॥

मकारपरे चैके ॥ १८७ ॥

सु इत्येतस्मिन् पदे अपृक्तपूर्वे मकारपरे च एके आचार्य्याश्चत्वारि पदानि सन्दधति। यथा (२१अ० ४क०) महीमूषु मातरम्। ऊँऽइत्यू। सु मातरम्। मातरꣳ सुव्रतानाम्। मकारपर इति जघन्यश्चायमेकीयः पक्षः। यतश्चतुःक्रमेषु सर्वेषु पूर्वो भावी उत्तरं सुपदं ततो नकारादिपदम्। यथा गोमत्। ऊ। सु। नासत्येति। तत्र उकारो भावी सुपदस्य षत्वे निमित्तम्। सुपदे षत्वं नकारादौ पदे णत्वे निमित्तम्। तत्र यदि चतुःक्रमो न स्यात्तर्हि णत्वं विहन्येत। ततस्तु आर्षी संहिता न स्यात्। चतुःक्रमे तु सा स्मृता भवति। न च कश्चिदिह सुशब्दं विना मकारादेः पदस्य विकारः सम्भवति। अतस्त्रिक्रम एवायम्। महीमषु। ऊँऽइत्यू। सु मातरम्। एवं त्रिक्रमेष्वपि प्रयोजनान्यन्वेष्टव्यानि॥

पुनः सुपदेनोत्तरम् ॥ १८८ ॥

यत्र सुपदनिमित्तस्त्रिक्रमश्चतुःक्रमो वा कृतस्तत्र पुनः सुपदेनोत्तरं पदं सन्दधाति। यथा (३अ० ४५क०) मो षूणः। मोऽइति मो। सुनः। (२७अ० ४०क०) अभीषुणः। नः सखीनाम्। (२०अ० ७२क०) गोमदूषुर्णासत्या। गोमदिति गो। मत्। ऊँऽइत्यू। सु नासत्या॥

पूर्वस्योत्तरसꣳहितस्य स्थितोपस्थितमवग्रह्यस्य ॥ १८९ ॥

एवं द्वित्रिक्रमाद्यनन्तरं परिशिष्टं क्रमविधिमाह। पूर्व-

स्योत्तरपदस्य त्रिपदचतुःक्रमसम्बद्धस्य सतः पश्चात् स्थितोप-स्थितं कर्त्तव्यम्। स्थितोपस्थितशब्देन वेष्टकोऽभिधीयते। यथा (१अ० १क०) श्रेष्ठतमाय कर्मणे। श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठ। तमाय। (२अ० ११क०) उपप्रयन्तोऽअध्वरम्। उपप्रयन्त-इत्युप। प्रयन्तः। एतच्च पदप्रदर्शनार्थं क्रियते॥

सुपदे शाकटायनः॥ १९०॥

सुपदे स्थितोपस्थितं शाकटायन आचार्य्यो मन्यते। पूर्व-स्योत्तरसंहितस्येति वर्त्तते। यथा (२अ० ४५क०) मो षूणः। मोऽइति मो। स्विति सु। (१०अ० ७२क०) गोमदूषुणासत्या। गोमदिति गो। मत्। ऊँऽइत्यूँ। स्विति सु। एतच्च पद-स्वरूपज्ञापनार्थं विनापि वेष्टकेन पदस्वरूपं ज्ञायते इति शाक-टायनमतं न साधीयः॥

अन्तःपददीर्घीभावे॥ १९१॥

पूर्वस्योत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते। पद-मध्ये दीर्घीभावोऽन्तःपददीर्घीभावस्तस्मिन्नन्तःपददीर्घीभावे पूर्वस्योत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम्। यथा (३३अ० ३८क०) मामहन्तामदितिः। ममहन्तामिति ममहन्ताम्। (३४अ० २१क०) सादन्यं विदथ्यम्। सदन्यमिति सदन्यम्॥

विनामे॥ १९२॥

पूर्वस्योत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते। विनामशब्देन दन्त्यस्य मूर्द्धन्यभाव उच्यते। विनामस्यैव इत्थं-भूतो गृह्यते। यत्र निमित्तनैमित्तिकावेकपदस्थौ भवतः पूर्व-पदस्य विनामे उत्तरपदसंहितस्य स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम्। यथा (२६अ० १७क०) सिषासन्तो वनामहे। सिसासन्त-

ऽइति सिसासन्त(: । (१८अ० २क०) सुषाव सोमम् । सुसावेति सुसाव ॥

प्रगृह्ये ॥ १८३ ॥

"प्रगृह्यम्" इत्यधिकृत्य यद्विहितं तस्यायं विधिः । पूर्वस्योत्तरसꣳहितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते । पूर्वे प्रगृह्ये उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (३३अ० ८३क०) इन्द्राग्नीऽअपात् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । (१२अ० २७क०) उदुत्त्वा । ऊँऽइत्यूँ । त्वा विश्वे (१३अ० ७क०) अमी रोचने । अमीऽइत्यमी । रोचने दिवः) ॥

रिफिते निरुक्ते ॥ १८४ ॥

"विसर्जनीयो रिफितः" इत्यस्मिन्नधिकारे यानि रिफितानि पदानि विहितानि तेषामत्र ग्रहणम् । "पूर्वस्योत्तरसꣳहितस्य स्थितोपस्थितम्" इति वर्त्तते । सप्तमीकृतविभक्तिव्यत्ययम् । पूर्वे रिफिते पदे निरुक्ते संहितायामनिर्ज्ञातरेफे उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (७अ० ५क०) अन्तस्ते । अन्तरित्यन्तः) । ते द्यावापृथिवी । (२६अ० २०क०) नेष्टः पिब । नेष्टरिति नेष्टः । पिबऽऋतुना । सर्वे एते वेष्टकाः पदप्रकृतिज्ञापनार्थाः ॥

अवसाने च ॥ १८५ ॥

"विरामोऽवसानम्" इत्युच्यते । अवसाने विरामे स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । संहितावसानज्ञापनार्थम् । (३अ० २क०) अग्नये जातवेदसे । जातवेदसऽइति जात । वेदसे ॥

यथासमाम्नातं क्रमावसानꣳ सङ्क्रमेषु ॥ १८६ ॥

अवसाने सन्धिः सङ्क्रम इत्युच्यते। गलत्पदमतिक्रम्या-गलता सह सन्धानं सङ्क्रमः। क्रमसन्धिविषयभूतेषु येन प्रकारेण क्रमावसानं परिपठितं तेनैव भवति। यथा (१अ० २।३क०) विष्णधा।(÷ परमेणा। वृ_षीकृतधारम्। अधस्तन-सूत्रापवादः॥

इङ्गं इङ्गिः॥ १८७॥

इत्युक्तार्थम्॥

इति कात्यायनकृते प्रातिशाख्यसूत्रे
चतुर्थोऽध्यायः॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥

पञ्चमोऽध्यायः॥

समासेऽवग्रहो ह्रस्वसमकालः॥ १॥

संहितापदलक्षणं वक्तव्यमिति शास्त्रमारब्धं कात्यायनेनाचार्येण तत्र संहितायामित्यधिकृत्य "पदान्तपदाद्योः सन्धिः" इत्यादिना ग्रन्थेन संहितालक्षणमशेषमुक्तं तथा "क्रमः स्मृति-प्रयोजनः" इत्यादिना ग्रन्थेन क्रमलक्षणमुक्तम्। तथा "अर्थः पदम्" इति पदलक्षणमुक्तम्। स्वरश्च "स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम्" इत्यनेनाध्यायेन विहितः। अर्थविशेषाच्चतुःप्रकारं तत् पदं भवतीत्युपरिष्टाद्वक्ष्यति। "क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्। सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः" इति तत्राख्यातं भवति। यथा पाहि। रक्ष। यज। यच्छेति। उप-

सर्गा भवन्ति यथा । "परोपापावप्रतिपरो"त्यादयः । निपाता भवन्ति । यथा । "वा च कमुचितसमस्मात्" इत्यादयः । नाम त्रिप्रकारं भवति । कृत्तद्धितसमाससंज्ञाभेदेन भिन्नम् । कृतः । यज्ञः । वेदः । याञ्चा । भूतिः । तद्धिताः । आग्नेयः । अग्नीषोमीयः । ऐन्द्राग्नः । वैश्वदेवः । समासा भवन्ति यथा विश्वकर्मा विमनाः । विहायाः । सुदक्ष् । तत्र समासपदेऽवग्रहो भवति द्वयोः पदयोर्बहूनां वा परस्पराकाङ्क्षया सम्बद्धानां यत्र द्वित्र्यादिपदसमूहोच्चारणं स समासः । स च समासश्चतुःप्रकारो भवति । यथा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः । तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । यथा समभूमि । विषुरूपम् । अन्तःपदम् । अनुरूपम् । उत्तरप्रधानस्तत्पुरुषः । यथा अपवर्ठंसः । व्रतपते । आखरेष्ठः । उपप्रयन्त+ । उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः । यथा अग्नीषोमौ । इन्द्राग्नी । मित्रावरुणौ । दीक्षातपसोः । अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः । यथा अनमीवाः । कृष्णग्रीवाः । शितिकक्ष+ । एवमेतस्मिंश्चतुःप्रकारेऽपि समासपदेऽवग्रहो भवति । द्वयोः पदयोः पृथग्ग्रहणमवग्रहः । नाना ग्रह इत्यर्थः । स च ह्रस्वसमकालो ह्रस्वाक्षरतुल्यकालो भवति । यथा (४अ० १क०) ऋक्सामाभ्यामित्यृक् । सामाभ्याम् । मन्तरन्तऽइति सम् । तरन्तः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

तरतमयोश्चातिशयेऽदक्षिणप्रत्यासक्ते ॥२॥

तरतमयोश्च प्रत्यययोः परभूतयोरतिशयवाचिनोरवग्रहो भवति । न चेद्दक्षिणशब्दस्तत्र प्रत्यासक्तो भवति । यथा (१८अ० १०क०) पूर्णतरमिति पूर्ण । तरम् । (१अ० ८क०) वह्नितममिति वह्नि । तमम् । सस्नितममिति सस्नि । तमम् ।

अतिशय इति किम्। (१८अ० ८०क०) कारोतरेण दधतः। (१८अ० ८क०) यदा पिपेष मातरम्। अदक्षिणप्रत्यासङ्ग इति किम्। (१५अ० ५क०) द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषा-न्देवानामुत्तरम्। असमासार्थ आरम्भः॥

वीतमह्रुतमसूतमगोपातमरत्नधातमवसुधा-तमाः पूर्वेण॥ ३॥

एतानि पदानि तमपः पूर्वेण पदेनावगृह्यन्ते। वीतम यथा (११अ० ३४क०) देववीतमऽइति देव। वीतमः। (१अ० ८क०) देवह्रुतममिति देव। ह्रुतमम्। (६अ० २८क०) इन्द्राय। सुषूतमम्। सुसूतममिति सु। सूतमम्। (८अ० २८क०) सः। सुगोपातमऽइति सु। गोपातमः। (२६अ० २०क०) रत्नधातममिति रत्न। धातमम्। (२७अ० १४क०) वसुधातमऽइति वसु। धातमः॥

सर्पदेवजनेभ्यश्च॥ ४॥

सर्पदेवजनेभ्य इत्येतच्च पदं पूर्वेण पदेनावगृह्यते। यथा (३०अ० ६क०) सर्पदेवजनेभ्यऽइति सर्प। देवजनेभ्यः। उपरिष्टाद्वक्ष्यति "बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा" इत्यस्यापवादः॥

तूणवध्ममुत्तरेण॥ ५॥

तूणवध्ममित्येतत्पदं उत्तरेण पदेनावगृह्यते। यथा (३०अ० १८क०) क्रोशाय। तूणवध्ममिति तूणव। ध्मम्॥

रायस्पोषदे विजावेति च॥ ६॥

रायस्पोषदे विजावा इत्येते च पदे चशब्दादुत्तरेण पदे-नावगृह्येते। यथा (५अ० १क०) रायस्पोषदऽइति रायस्पोष।

दे । (१२अ० ४४क०) स्वात् । नः । सूनुः । तनयः । विजा-
येति वि । जाय ॥

बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥ ७ ॥

बहूनि पदानि यत्र तद्बहुप्रकृतिपदं तत्र आगन्तुना पर्वणा समासलक्षणेन यत्पश्चात्कालिकं पदं भवति तेनावग्रहो भवति। यथा (३१अ० १९क०) प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः । (१३अ० १९क०) प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापति । गृहीतया । समासलक्षणेन यदाऽऽगन्तुकं पदं तदिह गृह्यते न तु पाठेन तेनैतद्भवति । यथा (३अ० ३७क०) सुप्रजाऽइति सु । प्रजाः । (२९अ० ५क०) सुप्रायणाऽइति सु । प्रायणाः ॥

तद्वति तद्धिते न्यायसꣳहितं चेत् ॥ ८ ॥

तद्वतीत्यत्र एकस्य वतिशब्दस्य तन्त्रेणोच्चारणं द्रष्टव्यम् । तद्वति मत्वर्थीये तद्धिते वतौ च परभूतेऽवग्रहो भवति न्यायसंहितं व्याकरणशास्त्रोक्तसन्धिमत् पदं चेद्भवति । यथा (१३अ० २६क०) मधुमदिति मधु । मत् । (८अ० ५७क०) हिरण्यवदिति हिरण्य । वत् । वतौ खल्वपि यथा (११अ० १०क०) वसिष्ठाम् । अनु । मन्वतुमिति मम् । वतम् । तद्वतीति किम् । (३१अ० ३क०) एतावान् । अस्य । महिमा । न्यायसंहितमिति किम् । (६अ० २८क) ऊर्ज्जस्वन्तम् । (६अ० २८क० पयस्वन्तम् । (७अ० ३६क०) मरुत्वन्तम् ॥

शस्त्वन्तातातिषु च ॥ ९ ॥

शस् । त्वम् । त्रा । ताति । एतेषु तद्धितेषु अवग्रहो भवति । शस् यथा (२३अ० ५०क०) कति । होतारः । ऋतुशऽइत्यृतु । शः । त्वम् यथा (३१अ० १७क०) मर्त्यस्य । देवत्वमिति देव । त्वम् । त्रा यथा (६अ० १८क०) देवत्रेति देव ।

वा। यन्तम्। ताति यथा (७अ० ११क०) ज्येष्ठतातिमिति ज्येष्ठ। तातिम्॥ बर्हिषदम्॥

धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे॥ १०॥

प्रातिपदिकं सुब्धातुर्भवतीति कृत्वा यकार उपादीयते स धात्वर्थो यकारः "सुप आत्मनः क्यच्" इत्यादिभिः सूत्रैर्यो विहितः स इह गृह्यते। तस्मिन् धात्वर्थे यकारे प्रत्यये स्वरपूर्वेऽवग्रहो भवति। यथा (२०अ० ३८क०) वृषायमाणः। वृषयमाणऽइति वृष। यमाणः। (३अ० २६क०) अघायतः। अघयतऽइत्यघ। यतः। धात्वर्थ इति किम्। (२८अ० १२क०) यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः। स्वरपूर्वे इति किम्। (२१अ० ५२क०) इन्द्राय पच्यते मधु। वाच्यति। रूपोदाहरणम्॥

वांऽसौ च भूतकाले स्वरेण क्वस्वादनुषि॥ ११॥

वांसौ च प्रत्यये परभूतेऽवग्रहो भवति। भूतकालार्थाभिधायिनि स्वरेण क्वस्वात् स्वरान्तक्वस्वात्परभूते स्वरेण वा क्वसेनोपहिते। एवं तृतीया पञ्चम्यर्थे इति विभक्तिव्यत्ययेन योजना। अनुषि वांऽसौ उषिपरभूतेऽवग्रहो न भवति। यथा (८अ० १९क०) यज्ञिवांऽसऽइति यज्ञि। वांऽसः। (८अ० १९क०) पपिवांऽसऽइति पपि। वांऽसः। (८अ० १८क०) सस्रुवांऽसऽइति सस्रु। वांऽसः। भूतकाल इति किम्। (१७अ० ६३क०) सुविद्वांऽसऽइति सु। विद्वांऽसः। स्वरेण क्वस्वादिति किम्। जिगीवांऽसः। स्वरादिति किम्। (११अ० ३२क०) चिकित्वान्तमादये। अनुषीति किम्। (७अ० ४४क०) सूर्यः। आत्मा। जगतः। तस्थुषः॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमर्त्तुभ्यस्था॥ १२॥

एभ्यः परस्थाप्रत्ययोऽवगृह्यते। प्रत्न यथा (७अ० ११क०) प्रत्नथेति प्रत्न। था। (७अ० ११क०) पूर्वथेति पूर्व। था। (७अ० ११क०) विश्वथेति विश्व। था। (७अ० ११क०) इमथेतीम। था। (२अ० ५८क०) ऋतुथेत्यृतु। था। इन्द्र॑। वनस्पति॑। शशमानः)। परिस्रुतेति परि। स्रुता॥

ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्यये॥ १३॥

ह्रस्वात् स्वराद्व्यञ्जनाच्च परभूते भकारादिविभक्तिप्रत्ययेऽवग्रहो भवति। ह्रस्वाद्भवति यथा (१६अ० २७क०) तक्षभ्यइति तक्ष। भ्यः। (१६अ० २७क०) अग्निभिरित्यग्नि। भिः। व्यञ्जनाद्भवति यथा (१६अ० २३क०) तिष्ठद्भ्यइति तिष्ठत्। भ्यः। (१६अ० २३क०) धावद्भ्यइति धावत्। भ्यः। ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यामिति किम्। (१६अ० २७क०) रथकारेभ्यइति रथ। कारेभ्य॑। (१६अ० २७क०) कुलालेभ्यः। भकारादौ विभक्तिप्रत्यय इति किम्। (२४अ० ४०क०) कर्णो गर्दभः)। (१८अ० ८५क०) कुम्भो वनिष्ठुः। भकारादाविति किम्। अग्निषु॑॥

स्विति चानतौ॥ १४॥

सु इत्येतस्मिंश्च विभक्तिप्रत्ययेऽनतावग्रहो भवति। यथा (१२अ० ३१क०) अप्स्वित्यप्। सु। अग्ने। सधिः॑। (१७अ० ४१क०) अभि। प्र इहि। निः)। दह। हृत्स्विति हृत्। सु। अनताविति किम्। ऋतुषु। अग्निषु॑। (१७अ० १३क०) स्रुषु। विभक्तीति किम्। (८अ० १८क०) असुम्। ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यामिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते। ताभ्यामिति किम्। यासु॑॥

वर्णसङ्ख्येऽन्यतरतः ॥ १५ ॥

वर्णसमासः सङ्ख्यासमासश्चान्यतरतो विकल्पेनावगृह्यते। वर्णसमासो भवति यथा (२४अ० २क०) धम्ररो॑हितऽइति धम्र। रो॑हितः। कर्कन्धु॑रोहितऽइति कर्कन्धु॑। रोहितः। संख्यासमासो भवति यथा (१८अ० २४क०) पञ्च॑दशेति पञ्च॑। दश। त्रयो॑दशेति त्रयः॑। दश ॥

अनुदात्तोपसर्गे चाख्याते ॥ १६ ॥

अनुदात्त उपसर्गोऽस्येत्यनुदात्तोपसर्गमाख्यातं तस्मिन्नव-ग्रहो भवति। यथा (२५अ० ३७क०) यत्। अश्वाय। वासः॑। उपस्तृणन्तीत्यु॑प। स्तृणन्ति॑। (२५अ० ३२क०) अभि। शूलम्। निर्हतस्येति नि। हतस्य। अवधावतीत्यव। धावति ॥

गिरिचशयोः ॥ १७ ॥

गिरिशब्दोऽवगृह्यते चशयोः प्रत्यययोः परयोः। यथा (१६अ० ३क०) शिवाम्। गिरि॒त्रेति॑ गिरि॒। त्र। (१६अ० ४क०) गिरि॒शेति॒ गिरि॑। श। अच्छ॑। वदामसि ॥

इवकाराम्रेडितायनेषु च ॥ १८ ॥

इवकार आम्रेडित अयन एतेषु सुप्रत्ययेषु परभूतेषु अवग्रहो भवति। इवे यथा (२०अ० ७०क०) स्रुचीवेति॑ स्रुचि। इव। घृतम्। चम्वीवेति॑ चम्वी। इव। सोमः॑। कारे यथा। (२२अ० ७क०) हिङ्कारायेति॑ हिम्। कारायं। (१९अ० १७क०) वषट्कारेभिरिति॑ वषट्। कारेभिः॑। आहु॑तीरित्या। हु॑तीः। आम्रेडिते यथा (२७अ० ४१क०) यज्ञायज्ञेति॑ यज्ञा। यज्ञा। वः। (१५अ० २६क०) सठं० समिति॒ सम्। सम्। इत्। (२६अ० १२क०) यतो॑यत-

ऽइति यत्त्+। यत॒ः। अयने यथा (२२अ० ७क०) आयना॒-येत्या। अयनाय। (२२अ० ७क०) प्रायनायेति प्र। अयनाय॥

एकात्समीची॥ १९॥

एकशब्दात्परः समीचीशब्दोऽवगृह्यते। यथा (१२अ० २क०) शिशुम्। एकम्। समीचीऽइति सम्। ईची। एकादिति किम्। (११अ० २८क०) स्वर्विदेति स्व॒ः। विदा। समीचीऽइति समीची। उरसा। अन्ना॥

त्वायवः शंय्योर्बर्हिर्धाऽस्मयुं मृण्मयीं सुम्नयाऽऽशुया साधुया धृष्णुया विशालमनुया॥२०॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति। त्वायवो यथा (२०अ० ७८क०) सुता॒ः। इमे। त्वायव॒ऽइति त्वा। यव॒+। शंय्योर्यथा (३अ० ४२क०) शिवम्। शग्मम्। शंय्योरिति शम्। यो॒ः। बर्हिर्धा यथा (५अ० ११क०) इदम्। अहम्। तमम्। वा॒ः। बर्हिर्धेति बर्हि॒ः। धा। ग्रजस्रात्। अस्मयुर्यथा (११अ० ११क०) अग्निम्। भरन्तम्। अस्मयुमित्यस्म। युम्। मृण्मयीं यथा (११अ० ५६क०) मृहीम्। मृण्मयीमिति मृत्। मयीम्। योनिम्। अग्नये। सुम्नया यथा (१२अ० ५४क०) धीरा॒ः। देवेषु। सुम्नयेति सुम्न। या। आशुया यथा (१३अ० ८क०) तव। भ्रमास्+। आशुयेत्याशु। या। साधुया यथा (१४अ० १क०) आ। सीद। साधुयेति साधु। या। धृष्णुया यथा (२७अ० ३७क०) चित्र। वज्रहस्तेति वज्र। हस्त। धृष्णुयेति धृष्णु। या। मह॒ः। विशालंयथा (१४अ० ८क०) हर्ष्ट+। विशालमिति वि। शालम्। पुरुष॒ः। अनुया यथा (१५अ० ६क०) अहं+। अनुयेत्यनु। या। आदया। रात्रीम्। उशिजा। वसुभ्य॒ऽइति वसु। भ्य॒ः॥

मृगयुमुभयादतोऽपामार्गंकिम्पूरुषमिति च ॥ २१ ॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति। मृगयुँय्यथा (३०अ० ५क०) मृत्यवे। मृगयुमिति मृग। युम्। उभयादतो यथा (३१अ० ८क०) ये। के। च। उभयदतऽइत्युभय। दतः। अपामार्गं यथा (३५अ० १०क०) अपामार्गं। अपमार्गत्वमप। मार्ग। त्वम्। अस्मत्। किम्पूरुषँय्यथा (३०अ० १४क०) पर्वतेभ्यः। किम्पूरुषम्। किम्पुरुषमिति किम्। पुरुषम्॥

पारावतानाग्निमारुताश्चेति जातूकर्ण्यस्य ॥ २२ ॥

पारावतान् आग्निमारुता इत्येते पदे सावग्रहे भवतो जातूकर्ण्यस्याचार्य्यस्य मतेन। यथा (२४अ० २५क०) अह्ने। पारावतान्। (२४अ० ७क०) कल्माषाः। आग्निमारुताऽइत्याग्नि। मारुताः। जातूकर्ण्यस्येति किम् (२४अ० ७क०) पारावतान्। आग्निमारुताः॥

अधीवासमित्येके ॥ २३ ॥

अधीवासमित्येतत्पदमेके आचार्य्याः सावग्रहं कुर्वन्ति। (२५अ० ३७क०) अधिवासमित्यधि। वासम्। या। हिरण्यानि। एक इति किम्। अधीवासम् (२५अ० ३७क०)॥

प्रतिषेधेनावग्रहः ॥ २४ ॥

"समासेऽवग्रहः" इति योऽवग्रहाधिकारः कृतस्तस्यायमपवादः। प्रतिषेधवाचिना नञा निपातेन सह समासे सति अवग्रहो न भवति। यथा (११अ० २१क०) न रक्षसा। अरक्षसा। मनसा। (११अ० ४४क०) न इराः। अनिराः।

अमीवाः । निषीदन् । अत्र "नलोपो नञः" इति नकारलोपः । "तस्मान्नुडचि" इति नुडागमः । प्रतिषेधेनेति किम् । (१अ० २९क०) अनिंशितऽइत्यनि । शितः । असि ॥

उत्तरेण चाकारेण ॥ २५ ॥

प्रतिषेधवाचिनो नञ्निपातादुत्तरेण चाकारेण सह समासेऽवग्रहो न भवति । यथा (१६अ० १४क०) अनातनाय । धृष्णवे । (२७अ० ७क०) अनाधृष्यः । जातवेदाऽइति जात । वेदाः ॥

द्वापूर्वम् ॥ २६ ॥

द्वापदपूर्वं समासपदं नावगृह्यते । यथा (१७अ० २५क०) द्वादश । (१४अ० १८क०) द्वाविंशः । (१७अ० २५क०) द्वाविंशत् ॥

सङ्ख्यापूर्वस्य धा ॥ २७ ॥

सङ्ख्यापूर्वपदो धापदोत्तरपदः समासो नावगृह्यते । यथा (८अ० ५५क०) अष्टधा । दिवम् । (२३अ० ५०क०) कति । होमासः । कतिधा । समिद्धऽइति सम् । इद्धः । सङ्ख्यापूर्वइति किम् । (५अ० ११क०) इदम् । अहम् । तप्तम् । वाः । बहिर्द्धेति बहिः । धा ॥

द्वन्द्वानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि ॥ २८ ॥

द्वन्द्वसमासपदानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि नावगृह्यन्ते । यथा (७अ० ८क०) अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । (७अ० ३०क०) इन्द्राग्नीऽआगतम् । (२अ० १५क०) अग्नीषोमयोः । उज्जितम् । द्वन्द्वानीति किम् । (१अ० ९क०)

अक्रुतमसि। ह्रविर्धानमिति ह्रविः। धानम्। स्वरान्तपूर्व-पदानीति किम्। (४अ० ८का०) ऋक्सामयोरित्यृक्। सामयोः। धिस्वे॥

तद्धिते चैकाक्षरह्रस्वावनिहिते॥ २९॥

समासादुत्तरकालं तद्धिते उत्पन्नेऽवग्रहो न भवति यत्र तद्धितजनितैकाक्षरे पूर्वपदे ह्रस्वो भवति। यदि च तत्पूर्व-पदेन सह अनिहितं भवति अव्यवहितं भवति यदि पूर्वपद-ह्रस्वा उत्तरपदमव्यवहितं भवतीत्यर्थः। यथा (११अ० ७का०) वैष्टुभेन छन्दसा। (२०अ० ८का०) मे। भागः। सौभाग्यं पसः। तद्धित इति किम्। (२३अ० ३१का०) गायत्री। त्रिष्टुप्। त्रिस्तुबिति त्रि। स्तुप्। (२५अ० १४का०) सुभगेति सु। भगा। एकाक्षरह्रस्वाविति किम्। (२४अ० ३१का०) मयुः। प्राजापत्यऽइति प्राजा। पत्यः। अनिहित इति किम्। साम्राज्यमिति साम्। राज्यम्। अत्र पूर्वपदोत्तरपद-योर्व्यञ्जनेन व्यवधानं कृतम्॥

अश्वतिसह्त्योः क्तलोपे॥ ३०॥

अश्वतेर्धातोः सहतेश्च क्तप्रत्ययलोपे सति अवग्रहो न भवति। अश्वतेर्न भवति यथा (१८अ० २का०) प्राङ् (१०अ० २८का०) प्रत्यङ्। सहतेः खल्वपि यथा (१८अ० ३६का०) ऋत-धामा। (१७अ० ३६का०) दुश्च्यवनःऽपृतनाषाट्। अश्वतिसह-त्योरिति किम्। (२७अ० १२का०) सुकृदिति सु। कृत्। देवः। सविता। क्तलोप इति किम्। (१८अ० ५०का०) आच्यत्या। अव्य। जानु (१८अ० ६२का०) पृतनासह्यायेति पृतना। सह्याय॥

अनुदसुभ्याम्॥ ३१॥

उत ऋ इत्येताभ्यां परयोरश्वतिमरुत्योः कलोपे सत्यव-ग्रहो भवति। यथा (१५अ० २२क०) उ॒रु॒ष्यश्वमित्यु॑रु॒ । व्यश्वम्। ऋश्रेत्। (१३अ० २क०) सुरुच॒ऽइति॑ सु॒। रुचं॑। व॒नः। ऋाव॒ः। (२५अ० २३क०) सुप्राङिति॒ सु। प्राङ्। ऋजः। अधस्तनयोगस्यापवादः॥

समिदाभ्यां वत्सरः॥ ३२॥

सम् इदा एताभ्यां परो वत्सरशब्दो नावगृह्यते। यथा (२७अ० ४४क०) स॑वत्स॒रः। असि। इदावत्स॒रः। समिदाभ्या-मिति किम्। (२७अ० ४४क०) प॒रि॒वत्स॒रऽइति॑ परि। व॒त्स॒रः। इद्वत्स॒रऽइती॑त्। व॒त्स॒रः॥

प्राग्निभ्यामनिन्धौ प्रश्लेषे॥ ३३॥

प्र अग्नि इत्येताभ्यां प्रश्लिष्टसन्धाववग्रहो न भवति। इन्धिदीप्तावित्यमुन्धातुं वर्जयित्वा। प्रशब्दाद्भवति यथा (१९अ० २क०) प्र॒ाणः। अग्निशब्दाद्भवति यथा (१९अ० १६क०) आग्नी॑ध्रम्। यत्। सरस्वति। प्राग्निभ्यामिति किम्। (१६अ० ३८क०) वीध्रायेति॒ वि। ई॑ध्राय। अनिन्धाविति किम्। प्रे॒द्धऽइति॒ प्र। इ॑द्धः। प्रश्लेष इति किम्। (२२अ० ७क०) प्राय॑णाय। प्रा॒य॒णायेति॑ प्र। अयनाय॑॥

पाङ्क्तानुद्रोऽब्भ्राय सठ०शयात्॥३४॥

पाङ्क्तान् उद्रः अब्भ्राय एतानि पदानि संशयान्नावगृ-ह्यन्ते। पङ्क्तिः पूर्वपदं वायतेरुत्तरपदं, पातेर्वा पूर्वपदं तनो-तेरुत्तरपदम्। तथा उद्रः उत् ऊर्ध्वं द्रवतीति उद्रः उत्शब्दः पूर्वपदं द्रवतेरुत्तरपदम्। यद्वा उत् रातीति उद्रः। उत् पूर्व-पदं रातेरुत्तरपदम्। तथा अब्भ्रशब्दः अपो बिभर्त्ति धारय-

ीत्यवभ्रः। अपग्रहः पूर्वपदं विभक्तिरुत्तरपदम्। यद्वा। अभ्र-
भ्रं मभ्रचरमत्यर्थाः। इत्यभ्रतेरेवाभ्रम्। एवमेतानि पदानि
पूर्वोत्तरपदसंशयान्नावगृह्यन्ते। हेतुवचनादन्यत्रापि यत्र
संशयस्तत्रावग्रहो न भवति। यथा (२४अ० २६क०) अन्तरि-
क्षाय प्राङ्वान्। (२२अ० २४क०) अपामुद्रो मासाम्
२२अ० २४क०) अवभ्राय स्वाहा। एतान्युदाहरणानि पद-
संहिताया अन्यान्यपि यथासम्भवमूह्यानि चेति॥

जनयत्याऽओषधयो हृषायिषत च नास्म-भ्यमजावयो वलगम्॥ ३५॥

एतानि पदानि नावगृह्यन्ते। यथा (१अ० २२क०) जन-
त्यै। त्वा। (११अ० ४४क०) ओषधयः। प्रति। मोदध्वम्।
२अ० ३०क०) आ। हृषायिषत। (३अ० ३२क०) नहि।
षाम्। अमा। चन। (३अ० ३२क०) कदा। चन। स्तरीः।
सि। (४अ० १७क०) पावकः। अस्मभ्यम्। शिवः। भव।
हस्वव्यञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्ययः" इत्यस्यापवादः।
अजावयो यथा (३अ० ४२क०) उपहूताऽइत्युप। हूताः।
अजावयः। "समासेऽवग्रहः" इत्यस्यापवादः। वलग यथा
५अ० २३क०) इदमहन्तं वलगमुत्किरामि॥

समानोऽनश्वमेधे॥ ३६॥

समानशब्दोऽश्वमेधमन्त्रमुक्त्वाऽन्यत्र नावगृह्यते। यथा
५अ० २३क०) यमे समानः। यमसमानः। अनश्वमेध
इति किम्। (२२अ० ३३क०) समानो यज्ञेन कल्पताऽ स्वाहा।
समानऽइति सम्। आनः। एकस्मै। द्वाभ्याम्॥

वायुरसजातः समुद्रमहोरात्रे विश्वानरो

विश्वाहाऽऽग्रयणोऽसपत्ना गोधा गोधूमाऽश्वाशुशु-
क्षणिर्न्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावणेभिरशीतम तस्करा
मस्मसाऽश्वत्थऽउपस्तिर्माकिर्विश्वामित्रो गोपा-
म्ऽऽउगमङ्गानि कक्षीवन्तमदधात्यवीरवन्नीहारेण
प्रावृता घनाघनऽइन्द्रदेवान्याइन्द्र शूघनासः कुयवं
कुचरः प्रियङ्गवो नीवाराऽएकादश षोडश चन्द्र-
माऽआयुवो व्याघ्राऽनड्वान् गविष्ठिरः कपर्दिने
पुलस्तये निषङ्गिणे कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यः पुञ्जि-
ष्ठेभ्यो द्वीप्याय नीप्याय किꣳशिलायैलन्दाः
शूकाराय शूकृताय चराचरेभ्यः पारावतान् गोल-
त्तिकाऽऽखुरजगरो विपन्यवो दाक्षायणाऽआयु-
षꣳ सुरामं बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशꣳसः सुर-
भिर्नरिष्ठायै॥ ३७॥

वायुरित्यादीनि पदानि नावग्रह्यन्ते। वायुर्यथा (३३अ० ४४क०) वायुः पूषा स्वस्तये। समजातो यथा (५अ० २३क०) यꣳसमजातो निचखान। समुद्रं यथा (६अ० २१क०) समुद्रं गच्छ स्वाहा। अहोरात्रे यथा (३१अ० २२क०) अहोरात्रे पार्श्वे। विश्वानरो यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वानराय। विश्वाहा यथा (१७अ० ४८क०) विश्वाहा शर्म यच्छतु। आग्रयणो यथा (७अ० २०क०) आग्रयणोऽसि। असपत्ना यथा (७अ० २५क०) असपत्नाः समनमस्करत्। गोधा यथा २४अ० ३५क०) गोधा कालका। गोधूमा यथा (१८अ०

१२क०) गोधूमाश्च मे। आग्युक्षणिर्यथा (११अ० २७क०) त्वमाग्युशुक्षणिः। न्यग्रोधो यथा (२२अ० १४क०) न्यग्रोधश्चमसैः। पुरोडाशो यथा (२१अ० ५९क०) पचन् पुरोडाशान्। ग्रावणेभिर्यथा (१२अ० ५०क०) ग्रावणेभिः। सजोषसः। अशीतम यथा (२अ० २०क०) अग्नेऽदब्धायोऽशीतम। तस्करा यथा (११अ० ७७क०) तस्कराँ२॥ऽ उत। भस्मसा यथा (११अ० ७९क०) सर्वन्तम्भस्मसा कुरु। अश्वत्थे यथा (११अ० ७९क०) अश्वत्थे वो निषदनम्। उपस्तिर्यथा (११अ० १०१क०) उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम्। माकिर्यथा (१३अ० ११क०) अग्ने माकिष्टे व्यथिः। विश्वामित्रो यथा। (१३अ० ५७क०) विश्वामित्रऽऋषिः। गोपां यथा (३अ० २३क०) गोपामृतस्य दीदिवम्। प्रउगं यथा (१५अ० ११क०) प्रउगमुक्थमव्यथायै। अङ्गानि यथा (१८अ० ३क०) अङ्गानि च मे। कक्षीवन्तं यथा (३अ० २८क०) कक्षीवन्तंयऽऔशिजः। अदधायथा (१८अ० ७७क०) अश्रद्धामनृतेऽदधात्। पवीरवद्यथा (११अ० ७१क०) लाङ्गलं पवीरवत्। नीहारेण प्रावृता यथा (१७अ० ३१क०) नीहारेण प्रावृता। द्वे पदे अनन्तर्हिते यथा (१७अ० ३३क०) घनाघनःऽ क्षोभणः। (१६अ० ८१क०) ईदृङ् चान्यादृङ्। द्वे पदे यथा (१७अ० १४क०) सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासः। कुयवं यथा (१८अ० १०क०) कुयवश्च मे। कुचरो यथा (५अ० २०क०) मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाःऽ। प्रियङ्गवो यथा (१८अ० १२क०) प्रियङ्गवश्च मे। नीवारा यथा (१८अ० १२क०) नीवाराश्च मे। एकादश यथा (१८अ० २४क०) एकादश च मे। षोडश यथा (१८अ० २५क०) षोडश च मे। चन्द्रमा यथा (३३अ० ९०क०) चन्द्रमाऽअप्सु। आयुवो यथा (१८अ० ३९क०) आयुवो नाम। व्याघ्रा यथा (१५अ०

१७क०) व्युम्ना हुतिः)। अनडुान्यथा (२८अ० ५८क०) अनडुा-न्धोरामौ। गविष्ठिरो यथा (१५अ० २५क०) गविष्ठिरो नमसा। कपर्दिने पुलस्तये यथा (१६अ० ४३क०) नमः कपर्दिने च पुलस्तये। द्वे पदे यथा (१६अ० २०क०) निषङ्गिणे। (१६अ० २७क०) कुलालेभ्यः। (१६अ० २७क०) कर्मारेभ्यः। द्वे पदे अनन्तर्हिते यथा (१६अ० २७क०) नमः कुलालेभ्यः। कर्मारेभ्यः। पुञ्जिष्ठेभ्यो यथा (१६अ० २७क०) पुञ्जिष्ठेभ्यश्च। द्वीप्याय यथा (१६अ० ३१क०) द्वीप्याय च। नीप्याय यथा (१६अ० ३७क०) नीप्याय च। किंशिलाय यथा (१६अ० ४३क०) किंशिलाय च। ऐलबृदा यथा (१६अ० ६०क०) ऐलबृदाऽआयुर्युधः। शूकाराय शूक्नताय यथा (२१अ० ८क०) शूकाराय स्वाहा शूक्नताय। चराचरेभ्यो यथा (२२अ० २८क०) चराचरेभ्यः स्वाहा। पारावतान्यथा (२४अ० २५क०) अह्ने पारावतान्। गोलत्तिका यथा (२४अ० ३७क०) गोलत्तिका तेऽप्सरसाम्। आखुर्यथा (३अ० ५७क०) आखुस्ते पशुः। अजगरो यथा २४अ० ३८क०) अजगरो वसूनाम्। विपन्यवो यथा (३४अ० ४४क०) तद्विप्रासो विपन्यवः। दाक्षायणा यथा (३४अ० ५२क०) यद्दाबध्नन्दाक्षायणाः)। आयुधं यथा (१६अ० ५१क०) परमे वृक्षऽआयुधन्निधाय। सुरामं यथा (१०अ० ३४क०) यत्सुरामं व्यपिबः। बृहस्पतिर्यथा। (२६अ० ३क०) बृहस्पते ऽअति यत्। वनस्पतिर्यथा (२८अ० ३५क०) वनस्पतिः शमिताद्देवः)। नराशंसो यथा (२८अ० २७क०) नराशंसस्य महिमानम्। सुरभिर्यथा (२५अ० ३५क०) यऽईमाहुः सुरभिः)। नरिष्ठायै यथा (३०अ० ६क०) नरिष्ठायै भीमलम्। यैश्च हेतुभिरेतानि पदानि नावगृह्यन्ते तान् हेतूनन्यपद-

व्याजेन विचिन्त्यासुराचार्य्यो वक्ष्यमाणसूत्रैर्वक्ष्यति । येषु च पदेषु वक्ष्यमाणहेतवो न सन्ति ते जातिवचनाः प्रत्येतव्याः । यथा (१७अ० १२क०) गोधूमपारावतादयः ॥

उत्तम्भनादीन्यादिसंशयात् ॥ ३८ ॥

उत्तम्भनादीनि पदानि आदिसंशयान्नावगृह्यन्ते । यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्योत्तम्भनमसि । (११अ० ६४क०) उत्थाय बृहती भव । (२२अ० ८क०) उत्थिताय स्वाहा । एतानि त्रीणि पदान्युदाहरणानि । उत्पूर्वपदानि स्तम्भेत्युत्तरपदं प्रथममुदाहरणम् । तिष्ठत्युत्तरपदे उत्तरे तत्र "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इति सकारस्य पाणिनिः पूर्वरूपतां विदधाति । अन्ये तु सकारलोपं विदधति । अत उत्तरपदस्यादिसंशयादेतानि पदानि नावगृह्यन्ते । यथैतान्येवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ॥

विश्वौजा इत्यन्यायसमासात् ॥ ३९ ॥

विश्वौजा इत्येतत्पदमन्यायसमासान्नावगृह्यते । विश्वौजा इति प्राप्ते यथा (१०अ० २८क०) विश्वौजाः । इन्द्रोऽसि विश्वौजाः ॥

दित्यौही तुर्य्यौही पष्ठौही हृदयौपशेनेति च ॥ ४० ॥

एतानि च पदान्यन्यायसमासान्नावगृह्यन्ते । अत्र च "उवर्ण ओकारम्" इति ओकारे प्राप्ते औकारोऽन्यायसमासजः ॥

दुष्टरो विष्टरो विष्टपो विष्टम्भो विष्टम्भनोम् ॥ ४१ ॥

दुष्टर इत्यादीनि पदानि नावगृह्यन्ते । अत्राचार्य्येण

कारणत्वेनोपन्यस्तम् । तत्र तावत् दुष्टरपदं धातुसंशयान्नाव-गृह्यते । दुरुपसर्गः पूर्वपदन्तरतेः स्तृणातेर्वोत्तरपदमतो धातु-संशयान्नावगृह्यते । विष्टरादीनि तु अन्यायषत्वसंहितानि । अतः षत्वागमोऽपि पदकारैर्न कृतः ॥

अवध्यमुगणाऽउखऽदुष्कृतिरिष्कर्त्तारमुद-रमित्युपसर्गैकदेशलोपात् ॥ ४२ ॥

एतानि पदान्युपसर्गैकदेशलोपान्नावगृह्यन्ते । तत्र दुष्कृ॑तिः । दुष्कर्त्ता॑र॑मित्यनयोः पदयोर्निरुपसर्गस्य नकार-लोपान्नावग्रहः शेषाणामुद उपसर्गस्यान्त्यवर्णलोपान्नावग्रहः । अवध्यं यथा (१९अ० ८४क०) अवं॑दु॒ग्ध्वातो॑ठं॰ मज्ब्रवु॒न्तदा॒रात् । उगणा यथा (१६अ० २४क०) नमः॒ऽउगणा॑भ्यः । उखे यथा (११अ० ६१क०) अ॒भीन्धतामुखे । दुष्कृतिर्यथा (१२अ० ७४क०) दुष्कृ॑ति॒र्ना॑म॑ वः । इष्कर्त्तारं यथा (१२अ० १०१क०) दु॒ष्कर्त्ता-रमध्वरस्य । उदरं यथा (२०अ० ८क०) पृ॒ष्टीर्मे॑ रा॒ष्ट्रमु॒दर॑म् ॥

सँस्कृतठं॰ सँस्कृतिर्माँस्पचन्याः पूँस्त्वलूमित्य-नुनासिकोपधत्वात् ॥ ४३ ॥

एतानि पदानि अनुनासिकोपधत्वान्नावगृह्यन्ते । अत्र च "ग्रस्ते पकारादुकारोदयात्" इत्यादिभिः सूत्रैरुपधानु-नासिकत्वमुक्तम् । पक्षे चानुस्वारः, अतो वाजसनेयिनामुप-धानुनासिकत्वान्नावग्रहः । काण्वानां तु वक्ष्यमाणसूत्रेण । संस्कृतं यथा (४अ० ३४क०) तस्मै॑ सँस्कृ॒तम् । संस्कृतिर्यथा (७अ० १४क०) सा प्र॑थ॒मा सँस्कृ॑तिः । मांस्पचन्या यथा (२५अ० ३६क०) माँस्पच॑न्याऽऽउ॒खायाः॒ऽ । पूँस्त्वं यथा (३०अ० २०क०) न॒र्मा॑य पूँस्त्व॒लूठं॰ हसा॑य ॥

अनुस्वारागमत्वादित्येके ॥ ४४ ॥

अनुस्वारागमत्वाद्धेतोरेवैक आचार्या एतान्येव पदानि नावगृह्णन्ति। सꣳस्कृतम्। सꣳस्कृतिः। माꣳस्पचन्याः। पूꣳस्वलम्। काण्वादीनामयं पाठो बोध्यः॥

परीत्तोऽवत्तानाꣳ सुविताय सन्धिरिति च ॥ ४५ ॥

एतानि पदानि यथायोगं कारणैर्नावगृह्यन्ते। तत्र तावत्परीत्तः। अवत्तानाम्। सन्धिः। एतानि धात्वेकदेशलोपान्नावगृह्यन्ते। सुवितायेत्येतत्पदं सुइताय सुगताय वा गृह्यते। सुताय प्रजायै वा इति धातुसंशयान्नावगृह्यते। यथा (८अ० ८क०) श्ये॒ने परी॑त्तो॒ऽअच॑रत्। (२१अ० ४३क०) अङ्गा॑दङ्गाद॒वत्तानाम्। (१५अ० २७क०) अ॒ग्निः सु॒दक्षः॑ सु॒वि॒ताय॑। (१८अ० ८क०) सन्धि॑श्च मे॒ सपी॑तिश्च मे। इतिशब्दोऽन्यपदप्रदर्शनार्थः। यथैतानि पदानि एतैर्हेतुभिर्नावगृह्यन्ते। एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि। तथा चोक्तम्। आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च। नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च॥ १॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ४६ ॥

इत्युक्तार्थम्॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः।

षष्ठोऽध्यायः ।

अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत् ॥ १ ॥

"स्वरितवर्जमेकोदात्तम्पदम्" इत्यत्र नामाख्यातोपसर्गनिपातानां सामान्येन स्वरोऽभिहितः। यथा "नो नौ मे मदर्थः" इत्यादिभिर्नाम्नां विशेषस्वरोऽभिहितः। यथा "वा च कमुचित्" इत्यादिसूत्रेण निपातानां च विशेषस्वरोऽभिहितः। तथा नामाख्यातोपसर्गाणां विशेषस्वरोऽभिहितः। अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह। "अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत्" इति। आमन्त्रितपदवदनुदात्तमाख्यातं पदं भवति। यैरेव कारणैरनुदात्तमामन्त्रितं भवति तैरेव कारणैराख्यातमपीत्यर्थः। "पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थे पादादौ" इत्यामन्त्रितस्यानुदात्तत्वमुक्तमिहाऽपि तथैव भवति। एतदुक्तं भवति पूर्वपदमाख्यातमनुदात्तम्भवति तच्च नानार्थे न भवति। अपादादौ च भवति पदपूर्वम्भवति (१अ० १क०)। तद्यथा। मा वस्तेनऽईशत। (१अ० १क०) मा पती स्यात्। अनानार्थ इति किम्। (२अ० ६क०) प्राहि यज्ञं प्राहि यज्ञपतिम्। अपादादाविति किम्। (१५अ० ३क०) ऋतुग्रामो तऽओचेरः। (१८अ० २क०) सपात सोममद्रिभिः॥

उपसर्ग उपसर्गे ॥ २ ॥

उपसर्गोऽनुदात्तो भवत्युपसर्गे प्रत्यये। एतच्च समासपदे एव द्रष्टव्यम्। यथा (१५अ० ५३क०) सम्प्रच्यवध्वम्। सम्प्रयातामग्ने पथः। अत्र समुपसर्ग उपसर्गोऽनुदात्तः। उपसर्ग इति किम्। (१८अ० १८क०) प्रसितिः। प्रसितिः॥

आम्रेडिते चोत्तरः ॥ ३ ॥

आम्रेडिते च पदे उत्तर उपसर्गोऽनुदात्तो भवति। यथा (६अ० १८क०) सठं समिति सम्। सम्। (३अ० ३४क०) उपो-पेत्युपं। उप। अधस्तनयोगापवादः॥

कृदाख्यातयोश्चोदात्तयोः॥ ४॥

उदात्ते कृत्प्रत्यये चाख्याते परभूते उपसर्गोऽनुदात्तो भवति। कृति भवति यथा (१५अ० ४४क०) स्व+। आ। भरन्तः। (१५अ० ४७क०) विभ्राजमानः सरिरस्य मध्ये। आख्याते भवति यथा (२५अ० २९क०) ये चार्वते पचनं सम्भरन्ति। (२५अ० ३३क०) यदूवध्यमुदरस्यापवाति। कृदा-ख्यातयोरिति किम्। (२९अ० १९क०) अनुगावोऽनु भगं कनीनम्। उदात्तयोरिति किम्। (१८अ० १क०) प्रयतिः। प्रसितिः। (४अ० २क०) शिवाउ ग्रग्मामपरि दधे। यत्र चानु-दात्तत्वमुपसर्गस्य न भवति। तत्र पृथक्पदत्वमपि भवति। "स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम्" इति परिभाषितत्वात्॥

नाभ्येकाक्षरस्य स्वरसन्धेयेऽकृति॥ ५॥

अभ्युपसर्ग एकाक्षरश्चोपसर्गः स्वरात्मके उपसर्गे स्वरसन्धेये चाकृति प्रत्यये नानुदात्तो भवति। अभेः स्वरात्मके भवति यथा (१२अ० ९४क०) अभि। आ। वृत्तस्व। अभेः स्वरसन्धेये अकृति भवति यथा (१०अ० १क०) याभि÷। मित्रावरुणौ। अभि। अभित्रन्। (३२अ० ७क०) अभि। ऐक्षेताम्। मनसा। एकाक्षरस्य स्वरात्मके भवति यथा (१९अ० ७५क०) वि। आ। अकरोत्। (१७अ० १६क०) नि। असीदत्। एका-क्षरस्य स्वरसन्धेयेऽकृति भवति यथा (१२अ० १०२क०) सत्य-धर्मा वि आनट्। (३१अ० १०क०) यत्। पुरुषम्। वि। अदधुः। अधस्तनयोगापवादः॥

आ पूतजातयोः ॥ ६ ॥

आ इत्ययमुपसर्गः पूतजातयोः प्रत्यययोर्नानुदात्तो भवति। यथा (४अ० २क०) आ पूतः॑ एमि। (१२अ० १३क०) आ जातो विश्वा ॥

अधिनिप्रप्रति श्रिताऽत्रिणभानवपचतेषु ॥ ७ ॥

अधि नि प्र प्रति एते उपसर्गाः श्रित अत्रिण भानव पचत एषु प्रत्ययेषु नानुदात्तो भवति। अधि यथा (२०अ० ३२क०) अधि श्रिताः। नि यथा (१७अ० १६क०) विश्वन्न्यु-त्रिणम्। प्र यथा (१५अ० २४क०) प्रभानवः। प्रति यथा (२१अ० ६०क०) प्रति पचता गृभी॑षत ॥

उज्जेषमावर्त्तऽआपनीफणत्सनिष्यदत्सँवतं प्रयाणꣳ सम्बरन्तꣳ सꣳरभध्वं प्रसितिं विक्रमस्वेत्येतेष्वनु ॥ ८ ॥

उज्जेषम्, आवर्त्त, आपनीफणत्, सनिष्यदत्, सँवतम्, प्रयाणम्, सम्बरन्तम्, सꣳरभध्वम्, प्रसितिम्। विक्रमस्व, एतेषु प्रत्ययेषु अन्वित्ययमुपसर्गो नानुदात्तो भवति। उज्जेषं यथा (२अ० १५क०) अग्नीषोमयोरुज्जि॑तिमनूज्जे॑षम्। आवर्त्त यथा (२अ० २७क०) सूर्य॑स्यावृतमन्वावर्त्ते। आपनीफणद्यथा (९अ० १४क०) पथामङ्काꣳस्यन्वापनी॑फणत्। सनिष्यदद्यथा (९अ० १४क०) अनु सꣳ सनि॑ष्यदत्। सँवतं यथा (११अ० १२क०) वरि॑ष्ठामनु सँ॑वतम्। प्रयाणं यथा (१२अ० ३क०) अनु॑ प्रयाण॑-मुषसो विरा॑जति। सम्बरन्तं यथा (१३अ० ५क०) ससाँ॑य्योनि-मनु सम्बर॑न्तम्। सꣳरभध्वं यथा (१७अ० ३८क०) इन्द्रꣳ सखायोऽनु सꣳ रभध्वम्। प्रसितिं यथा (१३अ० ९क०) तृष्वी-

मनु प्रसितिन्द्रुगानः। विक्रमस्व यथा (१२अ० ५क०) पृथिवी-मन विक्रमस्व ॥

ओपप्रोदात्ते ॥ ९ ॥

आ उप एतौ प्रोपसर्गे उदात्ते प्रत्यये नानुदात्तौ भवतः। आ यथा (१८अ० ७२क०) आ प्रयातु परावतः। (५अ० १९क०) आ प्रयच्छ दक्षिणात्। उप यथा (३४अ० १८क०) उप प्रयाहि। (२९अ० २३क०) उप प्रागाच्छसनम् ॥

अभिप्रेह्युपसम्प्रयातप्रत्यातनुष्वासुषाव ॥१०॥

अभि प्रेहि उपसम्प्रयात प्रत्यातनुष्व आसुषाव एते चोपसर्गा यथागृहीता नानुदात्ता भवन्ति। यथा (१७अ० ४४क०) अभि प्रेहि निर्दह। (१५अ० ५३क०) उप सम्प्रयाताग्ने पथः। (१३अ० १२क०) उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व। (१९अ० २क०) आ सुषाव सोमम्द्रिभिः ॥

प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ ११ ॥

यदुक्तम् "अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत्" इति तस्यायमपवादः। आख्यातपूर्वमाख्यातं प्रकृतिस्वरं भवति। उदात्तपूर्वं भवति यथा (२१अ० ४२क०) पिबन्तु। मदन्तु। व्यन्तु ॥

उदात्ताच्चामन्त्रितादनन्तरम् ॥ १२ ॥

उदात्तस्वराच्चामन्त्रितपदादनन्तरमाख्यातं पदं प्रकृतिस्वरं भवति। यथा (८अ० ३८क०) अग्ने पवस्व (२१अ० २८क०) होतर्यज ॥

एकान्तरादपि ॥ १३ ॥

एकेन पदेन व्यवहितादप्यामन्त्रितपदात्परमाख्यातं प्रकृतिस्वरं भवति। यथा (२२अ० ४क०) ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि।

१८अ० ६०क०) देवाः । मधुश्चाः । विद । रूपम् । अस्य अपिशब्देन विकल्पो ज्ञेयः । क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवति यथा । (३अ० २८क०) इडे । आ । इहि ॥

यद्वृत्तोपपदाच्च ॥ १४ ॥

यदो वृत्तं यद्वृत्तं सर्वविभक्त्यन्तं सर्वप्रत्ययान्तं च गृह्यते त् । यम् । येन । यतः । यथा । यत्र । यदि । इत्यादि । यद् त्तोपपदात्परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । (१५अ० ४८क० माहुर्मनवस्तीर्णबर्हिषम् । (१५अ० ४८क०) येनऽऋषयस्त सा सत्रमायन् । (३अ० १४क०) यतो जातोऽअरोचथाः । अ० २८क०) यथाऽयं वायुरेजति । (१८अ० ५८क०) यत्रऽऋ यो जजग्मुः । (२०अ० १५क०) यदि दिवा यदि नक्तमे ांसि चकृम । अत्र सर्वत्र यदि यद्वृत्तस्याख्यातपदेन सह म्बन्धो भवति तदेवाख्यातपदं विक्रियते न तु सन्निधिमा ण । यथा (२०अ० १७क०) यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावय नमसि । तथा चोक्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि स्य तत् । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

हेश्च ॥ १५ ॥

हिशब्दाच्च परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा (११अ० क०) आपो हिष्ठा मयोभुवः ॥

उत्तरेऽपि ॥ १६ ॥

उत्तरेऽपि हिशब्दे आख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा अ० ८क०) इन्दवो वा मुशन्ति हि ॥

नेत् ॥ १७ ॥

नेदित्यस्मान्निपातसमाहारात्परमाख्यातपदं प्रकृतिस्वरं भवति। यथा (२अ० १७क०) ए॒ष्वनेत्त्वदर्पचे॒त याते ॥

समनसस्करत् ॥ १८ ॥

करदित्येतदाख्यातं पदं समनस इत्येतत्पूर्वं प्रकृत्या भवति। यथा (७अ० २५क०) अ॒मपक्वाः॑ऽ समनसस्करत्। समनस इत्येतत्पूर्वमिति किम्। (२१अ० २२क०) सत्व॒क्रो भेषजं करत् ॥

द्वयोः पूर्वं० समुच्चये ॥ १९ ॥

द्वयोराख्यातयोः समुच्चयेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति। समुच्चयो नाम द्वयोराख्यातयोरेकस्मिन्नर्थे समावेशः। यथा (११अ० २७क०) शर्म च स्थः॑ऽ। वर्म च स्थः। (८अ० २२क०) शम्। च वक्ष्व परि च वक्ष्व ॥

वा विचारणे ॥ २० ॥

द्वयोराख्यातयोर्विचारणेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातम्प्रकृत्या भवति, वा शब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति। संहितायां प्रायश उदाहरणानि न लभ्यन्ते। रूपोदाहरणानि तु दीयन्ते। देवदत्तो भुङ्क्तां वा यज्ञदत्तो वा भुङ्क्ताम् ॥

अहविनियोगे ॥ २१ ॥

द्वयोराख्यातयोर्विनियोगेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति। अहशब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति। विनियोगो नाम द्वयोः पुरुषयोरेकस्मिन् कर्मणि एकस्य पुरुषस्य सम्बन्धः। अन्यस्मिन् कर्मण्यपरस्य सम्बन्धः। रूपोदाहरणन्दीयते। यथा "देवदत्तोऽहं ग्रामं गच्छतु" यज्ञदत्तोऽहं गाः पालयतु ॥

एवावधारणे ॥ २२ ॥

द्वयोराख्यातयोरवधारणेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति। एवशब्देन चाख्यातयोर्योगो भवति। अवधारणं नाम द्वयोः कर्मणोर्द्वयोश्च कर्त्रोरेकस्मिन् कर्मण्येकः कर्त्ताऽवध्रियते परस्मिन्नन्यः। यथा देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यज्ञदत्त एव भुङ्क्ताम् ॥

उपपदाप्रयोगेऽपि च ॥ २३ ॥

च वा ह अह एव एतानि च प्रभृतीनि यान्युपपदानि उक्तान्याख्यातस्य विकारीणि तेषामर्थो यदि कथञ्चिदवगम्यते। तथा चोक्तम्। उपसर्गात्परो यस्तु पदादिरपि दृश्यते। उच्चस्थानास्थितो यत्र गुरुं तत्रैव कारयेत्। इति तदा एतेषामुपपदानामुच्चारणेऽपि आख्यातं न विक्रियते। तथा रूपोदाहरणम्। सुखं भवथ। पवित्रकं भवथ। चशब्दोऽत्र लुप्तः। इत्थंभूतानि छन्दस्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥

परोपापावप्रतिपर्य्यन्वप्यत्यध्याङ्प्रसन्निर्दुरुन्निविस्वभि ॥ २४ ॥

परा उप अप अव प्रति परि अनु अपि अति अधि आङ् प्र सम् निर् दुर् उद् नि वि सु अभि एते विंशतिरुपसर्गाः प्रकृतिस्वरा भवन्ति। अस्य चोपसर्गस्य "उपसर्ग उपसर्गे" इत्यादिकः पुरस्तादपवादो द्रष्टव्यः। प्रकृतिस्वरस्तु व्याकरणपठितोऽत्र गृह्यते। तथा च तत्सूत्रम्। "निपाता आद्युदात्ताः" "उपसर्गाश्चाभिवर्जम्" इति। तथा चोक्तम्। एकारोऽथ चकारो वा रेफो दीर्घपरेषु च। समुपसर्गेत्येतदेतैर्हरेव न संशयः ॥ १ ॥ उक्तानामुपसर्गाणामनित्यमुपसर्गगुरु। यथा (३अ० ५३क०)

अनु योजान्विन्द्र ते हरी। विंशतेरुपसर्गाणामुक्ता एकाक्षरा नव। आद्युदात्ता दशैतेषामन्तोदात्तस्त्वभीत्ययम्॥

द्विस्पर्शम्॥ २५॥

द्वौ स्पर्शौ यस्मिन् पदे तद्विस्पर्शं पदम्। अधिकारसूत्रमेतत्॥

वेत्तु वित्त्वाऽस्मद्र्यक्पात्त्रमभित्यमृत्तिकाद्वन्द्वात्त्वर्ठ० समाववर्त्त्यूर्द्विर्वृद्विरराध्याऽअर्द्ध-शुद्ववृद्वनर्तंनिषत्त्वखिन्नान्नसन्नाश्च॥ २६॥

एतेषु पदेषु द्वौ स्पर्शौ भवतः। वेत्तु यथा (१अ० १९क०) प्रति त्वा पर्वती वेत्तु। द्वौ तकारौ संयोगः। वित्त्वा यथा। (२अ० २१क०) वित्त्वा गातुमित। द्वौ तकारौ वकारश्च संयोगः, अस्मद्र्यक् यथा (७अ० ३९क०) अस्मद्र्यग् वावृधे। पात्त्रं यथा (७अ० २४क०) आसन्ना पात्त्रञ्जनयन्त देवाः। द्वौ तकारौ रेफश्च संयोगः। अभित्यं यथा (४अ० २५क०) अभित्यन्देवम्। द्वौ तकारौ यकारश्च संयोगः। मृत्तिका यथा (१८अ० १३क०) अश्मा च मे मृत्तिका च मे। द्वौ तकारौ संयोगः। द्वं यथा (१२अ० ७२क०) विमुच्यद्वमघ्न्या देवयानाः। दकारधकारौ वकारश्च संयोगः। दात्त्रं यथा (१अ० ६क०) सोमस्य दात्त्रमसि स्वाहा। द्वौ तकारौ रेफश्च संयोगः। समाववर्त्ति यथा (२०अ० १३क०) समाववर्त्ति पृथिवी। रेफो द्वौ तकारौ संयोगः। ऊर्द्धिर्यथा (८अ० ८२क०) मनस्युऽऊर्द्धिरसि। दकारधकारौ संयोगः। वृद्धिर्यथा (१८अ० ४क०) वृद्धश्च मे वृद्धिश्च मे। दकारधकारौ संयोगः। अराद्धैर यथा (३०अ० ९क०) अराद्ध्याऽएदिधिषुः पतिम्। दकारधकारौ यकारश्च संयोगः। अर्द्धो यथा

(१७अ० २क०) अन्तस्थ पराद्दस्तुता मे । रेफदकारधकाराः संयोगः । शुद्धो यथा (२४अ० ३क०) शुद्धबालः सर्वशुद्धबालः । दकारधकारौ संयोगः । बुद्धो यथा (२२अ० ७क०) प्रबुद्धाय स्वाहा । दकारधकारौ संयोगः । नक्तं यथा (१३अ० २८क०) मधु नक्तमुतोषसः । द्वौ ककारौ तकारश्च संयोगः । निषण्णो यथा (२२अ० ८क०) निषण्णाय स्वाहा । द्वौ णकारौ संयोगः । स्विन्नो यथा (२०अ० २०क०) स्विन्नः स्नातो मलादिव । द्वौ नकारौ संयोगः । अन्नं यथा (११अ० ८३क०) अन्नपतेऽन्नस्य । द्वौ नकारौ संयोगः । मन्नो यथा (८अ० ६९क०) मन्नऽसिन्धुः । द्वौ नकारौ संयोगः । "स्वरात् संयोगादिः" इत्यस्य प्रायशोऽपवादभूतमेतत् सूत्रम् ॥

न त्वत्रचित्रश्विसतयेभ्यस्त्वेकम् ॥ २७ ॥

त्व त्र चि श्वि स त य एतेभ्यः परस्त्वशब्दो न द्विरुच्यते एकमेव व्यञ्जनं भवति । त्व यथा (१०अ० ८क०) त्वतस्य योनिरसि । त्र यथा (१०अ० ८क) वृत्रं वधेत् । चि यथा (७अ० ४२क०) चित्रं देवानाम् । श्वि यथा (२४अ० ३९क०) श्वित्वऽआदित्यानाम् । स यथा (८अ० ५२क०) सत्वस्यऽर्द्धिः । त यथा (१३अ० ३१क०) तत्व गच्छ । य यथा (१३अ० ३१क०) यत्व पूर्वे परेताः । "स्वरात् संयोगादिः" इत्यस्यायमपवादः ॥

ईभ्राययवार्ध्रीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥ २८ ॥

ईभ्राय वार्ध्रीनस उद्रः एते स्पर्शाः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । चरद्रव्यवचनाश्चेद्भवन्ति । ईभ्राय यथा (१६अ० ३८क०) नमो वीभ्राय च । धकाररेफौ यकारश्च संयोगः । वार्ध्रीनसो यथा (२४अ० ३९क०) वार्ध्रीनसस्ते । रेफधकारौ रेफश्च संयोगः ।

ऽद्रो यथा (२४अ० ३७क०) अपामुद्रो मासाङ्कश्यपं+ । चरद्र्व्यवचना इति किम् । (२४अ० २१क०) समुद्द्राय शिशु-मारान् । अत्र समुद्रशब्देन पार्थिवः समुद्र उच्यते ॥

उपोत्थित उत्तम्भनमुत्तभानोत्थायोत्थिता-येति त्रीणि ॥ २९ ॥

उपोत्थितः उत्तम्भनम् उत्तभान उत्थाय उत्थिताय एतेषु पदेषु त्रीणि स्पर्शाख्यानि व्यञ्जनानि भवन्ति । उपोत्थितो यथा (८अ० ५५क०) क्रयायोपोत्थितोऽसुरः । द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः । उत्तम्भनं यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्यो-त्तम्भनम् । त्रयस्तकाराः संयोगः । उत्तभान यथा (१७अ० ७२क०) दिवमुत्तभान तेजसा । त्रयस्तकाराः संयोगः । उत्थाय यथा (११अ० ६४क०) उत्थाय बृहती भव । द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः । उत्थिताय यथा (२२क० ८क०) उत्थिताय स्वाहा । द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः ॥

बहिरङ्क्ताम्भद्रेण पृङ्क्तं पङ्क्तिः सम-ङ्धि परिवृङ्धि पाङ्त्रानिति द्वावनुनासिकौ पूर्वावारपन्तीवर्जमिति च ॥ ३० ॥

बहिरङ्क्ताम् भद्रेण पृङ्क्तम् पङ्क्तिः समङ्धि परिवृङ्धि पाङ्त्रान् । एवं जातीयकेषु स्पर्शात् पूर्वौ द्वावनुनासिकौ ङकारौ भवतः । आरपन्तीशब्दं वर्जयित्वा । बहिरङ्क्तां यथा (२अ० २२क०) सम्बहिरङ्क्ताम् । भद्रेण पृङ्क्तं यथा (९अ० ४क०) सम्मा भद्रेण पृङ्क्तम् । पङ्क्तिर्यथा (१४अ० १७क०) पङ्क्तिश्छन्दः+ । समङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) पर्यसा समङ्धि । परिवृङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) परि वृङ्धि

हरसा । प्राङ्वान्यथा (२४अ० २६क०) अ॒न्तरि॑क्षाय प्रा॒ङ्ङ्-
वान् । आरपन्तीवर्जमिति किम् (२२अ० २क०) ऋ॒तस्य॒
धाम॑ त्र॒रमा॒रप॑न्ती ॥

वृद्धं दृद्धिः ॥ ३१ ॥

इत्यस्यार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथावसानानि ॥ १

अथशब्दोऽधिकारार्थः । पदावसानान्यधिकृतानि वेदि-
तव्यानि । पदान्तस्येतिकरणस्यादेश यः सन्धिः स उच्यत इति
यावत् ॥

कण्ठ्यस्वरमेकारेण परिगृह्णीयात् प्लुतवर्जम् ॥२॥

कण्ठ्यो ह्रस्वोऽकारो दीर्घश्चाकारः स्वरस्तमेकारेण परि-
गृह्णीयात् प्लुतमाकारं वर्जयित्वा । यथा (१अ०८क०) य॒च्छन्तां॑
पञ्च॑ । पञ्चेति॒ पञ्च॑ । (११अ०८क०) द्र॒वि॒णस्यु॒र्वि॑प॒न्यया॑ ।
वि॒प॒न्ययेति॑ विप॒न्यया॑ । प्लुतवर्जमिति किम् । (२२अ० ४८क०)
वि॒वे॒शा३ इति॑ विवेशा ॥

ईवर्णमीकारेण ॥ ३ ॥

ईवर्णमीकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (१अ० १क०) प॒शून्

याहि। पाहीति पाहि। (७अ० १०क०) अश्विना सूनृतावती। सूनृतावतीति सु। नृतावती॥

उवर्णं वकारेण॥ ४॥

उवर्णं वकारेण परिगृह्णीयात्। यथा (३३अ० १२क०) तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु। स्वन्विति सन्तु॥

औकारं च॥ ५॥

औकारं च वकारेण परिगृह्णीयात्। यथा (९अ० ३०क०) अभिविश्वान्यसौ। असाविव्यसौ॥

ह्रस्वकण्ठ्योपधं विसर्जनीयान्तमरिफितं विहृत्त्या॥ ६॥

विसर्जनीयान्तम्पदं ह्रस्वाकारोपधं रिफितं यन्न भवति तद्विहृत्त्या परिगृह्णीयात्। यथा (३अ० १५क०) होता यजिष्ठोऽअध्वरेष्वीड्यः। ईड्य इतीड्यः। (३अ० १६क०) शुक्रन्दुदुह्रेऽअह्रयः। अह्रय इत्यह्रयः। अरिफितमिति किम्। (१३अ० ३क०) सतश्च योनिमसतश्च वि वः। वरिति वः। सुरुचो वेनऽआवः। आवरित्यावः॥

दीर्घकण्ठ्योपधं विसर्जनीयान्तमेकारान्तमैकारान्तं प्लुतं प्रगृह्यं च॥ ७॥

दीर्घाकारोपधं विसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्विहृत्त्या परिगृह्णीयात्। एकारान्तमैकारान्तं प्लुतं प्रगृह्यं च। एतानि च पदानि विहृत्त्या परिगृह्णीयात्। दीर्घाकारोपधं विसर्जनीयान्तमुदाहरणं यथा (३अ० १५क०) यतो जातोऽअरोचथाः। अरोचथा इत्यरोचथाः। एकारान्तं यथा (३अ० ११क०) मन्म वोचेमाग्नये। अग्नय इत्यग्नये। ऐकारान्तं यथा

(३अ० १३क०) उभा राधसः सह मादयध्यै । मादयध्याऽइति मादयध्यै । प्लुतं यथा (२३अ० ४९क०) भुवनमाविवेशा३ । विवेशाऽइति विवेशा३ । प्रगृह्यं यथा (३३अ० ५क०) अन्यान्यं वत्समुपधापयेते । धापयेतेऽइति धापयेते ॥

औकारान्तञ्चैके ॥ ८ ॥

औकारान्तं च पदमेके आचार्या विवृत्त्या परिगृह्णन्ति । यथा (९अ० ३०क०) अभिषिञ्चाम्यसौ । असाऽइत्यसौ । एक इति किम् । असावित्यसौ ॥

भाव्युपधं च रिविसर्जनीयान्तानि रेफेण ॥ ९ ॥

अकण्ठ्यो भावीत्युक्तम् । भाव्युपधं रिविसर्जनीयान्तं रिफितविसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्रेफेण परिगृह्णीयात् । यथा (१२अ० ४३क०) अग्निमीडे पूर्वचित्तिर्नमोभिः । नमोभिरिति नमःऽभिः । (२३अ० ५९क०) सुभ्रकुः । कुरिति कुः, (१३अ० ३क०) सतश्च योनिमसतश्च विवः । वरिति वः ॥

प्रथमान्तन्तृतीयेन ॥ १० ॥

प्रथमान्ताः कचटतपाः तृतीयान्ता गजडदबाः वर्गप्रथमान्तं पदं स्ववर्गतृतीयेन वर्णेन परिगृह्णीयात् । यथा (२१अ० २क०) विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् । अस्मादित्यस्मत् । (१७अ० ८९क०) समंमृतत्वमानट् । आनडित्यानट् ॥

उत्तमान्तमुत्तमेन ॥ ११ ॥

उत्तमान्तं पदमुत्तमेनैव परिगृह्णीयात् । यथा (२०अ० ८१क०) वृत्री रुद्रा नृपाय्यम् । नृपाय्यमिति नृपाय्यम् ॥

इद्धं इद्धिः ॥ १२ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अष्टमोऽध्यायः।

अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्यामः ॥

अथातःशब्दादुक्तार्थो वर्णा यस्मिन् समाम्नाये पठ्यन्ते स वर्णसमाम्नायस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा समाधानार्थम् ॥

तत्र स्वराः प्रथमम् ॥ १ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः। तद्यथा। अइति। आइति। आ३इति। इइति। ईइति। ई३इति। उइति। ऊइति। ऊ३इति। ऋइति। ॠइति। ॠ३इति। लृइति। ॡइति। ॡ३इति ॥

अथ सन्ध्यक्षराणि ॥ २ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः। एइति। ए३इति। ऐइति। ऐ३इति। ओइति। ओ३इति। औइति। औ३इति ॥

इति स्वराः ॥ ३ ॥

व्याख्याता इति सूत्रशेषः ॥

अथ व्यञ्जनानि ॥ ४ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः। तद्यथा। किति खिति गिति

खिति घिति ङिति कवर्गः । चिति छिति जिति झिति ञिति चवर्गः । टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः । तिति थिति दिति धिति निति तवर्गः । पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः ॥

इति स्पर्शाः ॥ ५ ॥

व्याख्याताः इति सूत्रशेषः ॥

अथान्तस्थाः ॥ ६ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । यिति रिति लिति विति ॥

अथोष्माणः ॥ ७ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । शिति षिति सिति हिति ॥

अथायोगवाहाः ॥ ८ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । अकारादिना वर्णसमाम्नायेन संहिताः सन्त एते वहन्त्यात्मलाभं प्राप्नुवन्त्ययोगवाहाः । तथाहि ॥

ᳵक इति जिह्वामूलीयः ॥ ९ ॥

इति ककारपूर्वं जिह्वामूलीयं दर्शयति तथा ॥

ᳶप इत्युपध्मानीयः ॥ १० ॥

इति पकारपूर्वमुपध्मानीयं दर्शयति एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ ११ ॥

इति स्वरपूर्वमनुस्वारं दर्शयति ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १२ ॥

इति स्वरपूर्वं विसर्जनीयं दर्शयति ॥

हुँ इति नासिक्यः॥ १३॥

अयमृक्शाखायां प्रसिद्धः॥

कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः॥ १४॥

इति यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्यका भवन्तीत्येतच्चतुर्थाध्याये व्याख्यातम्॥

एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः॥१५॥

य एते पञ्चषष्टिवर्णास्ते समस्ता एव तयोलक्षणो ब्रह्मराशिः। एत एव कदाचिदानुपूर्व्या व्यवस्थिताः सन्त ऋग्यजुःसामाख्या भवन्तीत्यर्थः। लौकिक्या अपि वाचोऽयमेवात्मा। एतदेव स्पष्टीकर्त्तुमाह॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितम्॥१६॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादि, एते पञ्चषष्टिवर्णा लोके वेदे च प्रतिज्ञाताः। यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादिना ते च लोके लोकैरनियतदेशकालाः प्रयुज्यमानाः सन्तो दृष्टाः। अतो वेदे तन्नियमार्थः स्वाध्यायविधिः क्रियते॥

शुचिना॥ १७॥

स्नानाचमनादिभिः शौचयुक्तेन ब्रह्मचर्य्यवता त्रैवर्णिकेन स्वाध्यायोऽध्येतव्यः॥

शुचौ देशे॥ १८॥

अनुपहतदेशे स्वाध्यायोऽध्येतव्यः। तथा चोक्तम्। द्वावेतौ वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः। स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः॥ १॥

शूद्रपतितयोरसꣳश्रावꣳ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ १९ ॥

शूद्रपतितादयो न शृखन्ति तथा स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

ज्ञाने ॥ २० ॥

एवं स्वाध्यायविधिमुक्त्वाऽधुना वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च परिज्ञाने फलमाह ॥

पौरुष्यम् ॥ २१ ॥

पुरुष आत्मा तस्य विवेकस्य साधकं पौरुष्यं मुक्तिप्रदमित्यर्थः ॥

स्वर्ग्यम् ॥ २२ ॥

स्वर्गसाधकञ्च ॥

यशस्यम् ॥ २३ ॥

यशः कीर्त्तिस्तस्याः साधकम् ॥

आयुष्यम् ॥ २४ ॥

आयुषो वर्द्धनम् । यद्वेदस्यार्थज्ञानं तन्मुक्तिसाधकं स्वर्गसाधकं च भवति ॥

तथा विभक्तिपरिज्ञानम् ॥ २५ ॥

पदार्थज्ञानं तन्मुक्तिसाधकम् । यत्प्रकृतिप्रत्ययादिपरिज्ञानं तत् स्वर्गयश आयुषां साधकमित्ययं विभागो ज्ञानस्य द्रष्टव्यः ॥

अथापि भवति ॥ २६ ॥

अयमेवार्थः प्रकृत्या । अन्योऽपि श्लोको भवति, वेदस्याध्ययनाद्धर्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतः ॥

वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानाद्विभक्तिपदशोऽपि च ॥ २७ ॥

वेदस्य पाठमात्रात्तावद्धर्मो भवति तथा शिष्येभ्यः सम्प्रदानात्। तथा श्रवणात्तथा वर्णपरिज्ञानात्तथाऽक्षरपरिज्ञानात् विभक्तिपरिज्ञानाच्च पदपरिज्ञानाच्चोत्तरोत्तरं धर्मो भवति। इत्येतदेवानुवर्त्तते ॥

त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः।
द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनान्येतावान्वर्णसंग्रहः ॥२८॥

शब्दस्वरूपचिन्तकैस्त्रयोविंशतिः स्वरा अकारादय उक्ताः। द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनानि कादीनि एतावान् वर्णसङ्घातः ॥

तस्मिन् ळ्ळजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्या न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ २९ ॥

ऌकारो दीर्घः प्लुताश्चोक्तवर्जम् ॥ ३० ॥

अधस्तनश्लोकरूपसूत्रेण वर्णानुक्त्वा अधुना ये माध्यन्दिनानान्नेष्यन्ते वर्णास्तान्निराकर्त्तुमाह। ढकारष्टवर्गीयो डकारश्च तत्प्रकृती ळ्ळकारौ जिह्वामूलीयो य उपध्मानीयश्च नासिक्यश्च एते वर्णा न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ किमेतावन्त एव नेत्युच्यते। ॡकारो दीर्घः। लाजीञ्छाचीनित्यवमादयो ये पठितास्तान् प्लुतान् वर्जयित्वा अन्ये प्लुता न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥

वर्णदेवताः ॥ ३१ ॥

प्रकृतानां वर्णानां देवता वक्ष्याम इति सूत्रशेषः ॥

आग्नेयाः कण्ठ्याः ॥ ३२ ॥

कण्ठस्थाना वर्णा अग्निदेवत्या भवन्ति ॥

नैर्ऋत्या जिह्वामूलीयाः ॥ ३३ ॥

जिह्वामूलस्थाना वर्णा निर्ऋतिदेवत्या भवन्ति ॥

सौम्यास्तालव्याः ॥ ३४ ॥

तालुस्थाना वर्णाः सोमदेवत्या भवन्ति ॥

रौद्रा दन्त्याः ॥ ३५ ॥

दन्तस्थाना वर्णाः रुद्रदेवत्या भवन्ति ॥

ओष्ठ्या आश्विनाः ॥ ३६ ॥

ओष्ठस्थाना वर्णा अश्विदेवत्या भवन्ति ॥

वायव्या मूर्द्धन्याः ॥ ३७ ॥

मूर्द्धस्थाना वर्णा वायुदेवत्या भवन्ति ॥

शेषा वैश्वदेवाः ॥ ३८ ॥

एतानि स्थानानि विहाय येऽन्यस्थानजन्या वर्णास्ते वैश्वदेवा भवन्ति। स्पष्टार्थान्येतानि सूत्राणि ॥

तत्समुदायोऽक्षरम् ॥ ३९ ॥

तेषां वर्णानां एकीभावलक्षणः समुदायोऽक्षरं भवति। तद्यथा कखगघङेत्यादि ॥

वर्णो वा ॥ ४० ॥

वर्णसमुदायो वा वर्णो वाऽक्षरम्भवति। तद्यथा। अआइईउऊ इत्येवमादि। वर्णसमुदायोऽक्षरं भवति कखगघङ दध्ना। एवमादि। व्यवस्थितविभाषा चेयम्। स्वरः केवलोऽप्य-

क्षरं भवति। व्यञ्जनसमुदायस्तु स्वरसंहित एवाक्षरं भवति। तथा च प्रतिपादितम्। "स्वरोऽक्षरम्"। "सहाद्यैर्व्यञ्जनैः"। "उत्तरैश्चावसितैः" इति। प्रथमाध्याये एवेति॥

अक्षरसमुदायः पदम्॥ ४१॥

अक्षराणां समुदायः पदं भवति। तद्यथा। इषे त्वा। ऊर्जे। त्वा। (१८अ० १क०) वाजः। च। मे॥

अक्षरं वा॥ ४२॥

अक्षरं वा पदं भवत्यक्षरसमुदायो वा पदं भवति। (५५अ० ५क०) इन्द्र। आ याहि। (४०अ० ८०क०) यः। उ। विद्यायाम्। (...रताः)। अक्षरसमुदायः पदं भवति। इषे। त्वा। ऊर्जे। त्वा॥

तच्चतुर्द्धा॥ ४३॥

तदेतत्पदं चतुर्द्धा भिद्यत इति सूत्रशेषः॥

नामाख्यातोपसर्गनिपाताः॥ ४४॥

नामपदं यथा गौरश्वः पुरुषः हस्तीत्येवमादि। आख्यातपदं यथा पचति पठति गच्छति धावति वल्गतीत्येवमादि। उपसर्गपदं यथा प्र परा आ अभीत्येवमादि। निपातपदं यथा वा च कम् उचित् इत्यादि। नामाख्यातोपसर्गनिपाता इति बहुवचनं पदचतुष्टयापेक्षम्॥

तत्र प्रति विशेषः॥ ४५॥

तत्र च वाक्यपदचतुष्टयं प्रति यो विशेषः स प्रतिपाद्यते वक्ष्यमाणेन सूत्रेणेति वाक्यशेषः॥

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्।

सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥४६॥

अथ व्यवस्थया पदचतुष्टयस्य लक्षणं कर्त्तुमाह । क्रिया । कालः । कर्त्ता । सङ्ख्या । उपसर्गो विशेष इत्याख्यातार्थः । तत्र क्रियैव प्रधानमुपसर्गस्तु क्रियाया एव विशेषं करोति । यथा पचतीत्यत्र पाचकः प्रतीयते । पुनः प्रपचतीत्युक्ते आदि-कर्त्ता प्रतीयते । एवं गच्छत्यागच्छतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । सत्वं धातुः । कारकं विभक्तिरिति नाम्नोऽर्थः । तत्र सत्त्वमेव विशेषतोऽभिधीयते । निपातस्त्वर्थासम्भवे पादपूरणो भवति ॥

चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि सञ्चिताः ।
निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गचतुष्टये ॥ ४७ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानामर्थभेदं व्याख्यायाधुना स्वरसंस्कारावपि तत्रोक्तावेवैतौ प्रतिपादयति चतुर्दशेति । चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि अधस्तात्सञ्चिता एव वा च कमुचिदित्यादिसूत्रेण । निपातग्रहणमुपलक्षणम् । नाम्ना-मपि स्वरः सूत्रविहित एव । यथा "नो नौ मे मदर्थे त्रिष्टेरकेषु" इत्यादिना । यच्च पदचतुष्टये आख्यातमुक्तं तन्निहन्यते अनु-दात्तं भवति उपसर्गादीनां पदानां परभूतम् । उपसर्गे विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकन्नाम निपातः पादपूरणः इत्येत-न्नामानुपूर्वीमङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । निहन्यते खल्वाख्यातमुप-सर्गाणां चतुष्टय इति । खलुशब्द उपलक्षणार्थः । उपसर्गाणा-मपि तत्र स्वरो विहित इति "उपसर्ग उपसर्गे" इत्यादिना । एतदुक्तं भवति । यदधस्तान्मया प्रतिज्ञातं "स्वरसंस्कारयो-श्छन्दसि नियमः" इति तत्सर्वं प्रतिपादितमित्यर्थः । अतः कृत्स्नमिदं शास्त्रमिति कृत्वा आदर्त्तव्यं शिष्यैः ॥

अथ पदगोत्राणि ॥ ४९ ॥

एवं पदचतुष्टयगोत्राणि वच्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते।
वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः॥५०॥

भरद्वाजेन दृष्टमाख्यातं भारद्वाजगोत्रं वा भारद्वाजसगोत्रं वा तथा भृगुणा दृष्टं नाम भार्गवगोत्रं भार्गवसगोत्रं वा तथा वसिष्ठेन दृष्टा उपसर्गा वासिष्ठगोत्रं वासिष्ठसगोत्रं वा तथा काश्यपेन दृष्टा निपाताः काश्यपगोत्राः काश्यपसगोत्रा वा ॥

अथ पददेवताः ॥ ५१ ॥

अथ पदानां देवता वच्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते॥
आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः॥५२॥

सर्वमाख्यातं सोमदैवत्यम्। सर्वन्नाम वायुदैवत्यम्। अग्निदैवत्या उपसर्गाः। निपाता वरुणदैवत्याः॥

अथ वर्णदेवताः ॥ ५३ ॥

इत्याद्युपासनार्थमुक्तम्। एवं ह्युपासिताः सन्तोऽर्थानभिज्ञस्यापि पुरुषस्य फलप्रदा भवन्ति। यो वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वाऽऽपद्यते प्रमीयते पापीयान् भवतीत्येवमादिदोषेण सम्बध्यते। घृतकुल्या मधुकुल्या इत्येवमादिभिस्तु गुणैः सम्बध्यत एव ॥

इत्याह स्वरसंस्कारप्रतिष्ठापयिता भगवान् कात्यायनः ॥ ५४ ॥

एवं स्वरसंस्कारयोः प्रतिष्ठापयिता भगवान् कात्यायनः इदं शास्त्रमाह ॥

इष्टं इष्टिः ॥ ५५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥
